

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

«Magistratura Mərkəzi»

Əlyazması hüququnda

Qəhrəmanov Teymuraz Tavad oğlu

«Mənfəətin formalaşmasının müasir konsepsiyaları, ondan istifadənin uçotu, təhlili və audit» mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı

İİM-060402 «Mühasibat uçotu və audit»

Magistr proqramının rəhbəri:

prof. Daşdəmirov Ə.İ.

Elmi rəhbər:

prof. Hacıyev R.Ş.

Kafedra müdiri:

prof. Səbzəliyev S.M.

BAKİ – 2015

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

I FƏSİL. BAZAR MUNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN VƏ MƏNFƏƏTDƏN İSTİFADƏNİN UÇOTUNUN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ PROBLEMLƏRİ

- 1.1. Maliyyə nəticələrinin strukturu və müasir şəraitdə onun formalaşması
konsepsiyaları
- 1.2. Mənfəət və zərərlərin uçotunun müasir vəziyyəti
- 1.3. Mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsinin uçotu problemləri
- 1.4. Maliyyə nəticələrinin auditi və müasir şəraitdə onun təşkili metodikası

II FƏSİL. BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN TƏHLİLİ METODİKASI VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

- 2.1. Təhlilin məzmunu, vəzifələri və informasiya mənbələri
- 2.2. Ümumi mənfəətin tərkibi və dinamikasının təhlili
- 2.3. Məhsul (iş və xidmət) satışından əldə edilən mənfəətin təhlili
- 2.4. Rentabelliyn göstəricilər sistemi və onların amilli təhlili
- 2.5. Mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsinin təhlili
- 2.6. Mənfəət və rentabelliyn artırılması ehtiyatlarının hesablanması
metodikası

NƏTİCƏ

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Mütərəqqi təsərrüfatçılıq formalarının inkişafı və bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq idarəetmənin ən mühüm funksiyalarından sayılan mühasibat uçotu, audit və iqtisadi təhlilin vəzifələr kompleksi genişlənir, tədqiq edilən hadisə və proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi daha da mürəkkəbləşir, idarəetmə qərarlarının dəqiqliyinə və operativliyinə tələbat artır. Bu isə, öz növbəsində, maliyyə nəticələrinin iqtisadi təhlilinin və auditinin mövcud metodikasının mühasibat uçotu və hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tələblərinə uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsini və ona yeni aspektlərin əlavə olunmasını tələb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə bir vəziyyət ilk növbədə müəssisənin maddi, əmək və maliyyə resurslarından istifadə səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verən mənfəət və rentabellik göstəricilərinə aiddir. Çünki, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində mənfəət müəssisənin (firmanın) istehsal-təsərrüfat göstəricisi hesab olunur. Bundan başqa, müasir dövrdə mənfəət müəssisənin elmi-texniki, iqtisadi və sosial inkişafı üçün əsas vəsait mənbəyi rolunu oynayır. Göründüyü kimi, müxtəlif mülkiyyət münasibətləri şəraitində istehsalın inkişafının sürətləndirilməsi və onun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində mənfəət göstəricisi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu, hər şeydən əvvəl, bizim fikrimizcə, bazar münasibətlərini tənzimləyən iqtisadi qanunların fəaliyyəti ilə də bilavasitə əlaqədardır.

Məlumdur ki, bazar münasibətlərinə keçid şəraitində mənfəət yalnız müəssisənin kommersiya fəaliyyətinin nəticələrindən deyil, eləcə də satılan məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərindən, satış qiymətindən, satışın həcmi və strukturundan, istehsal olunmuş məhsulun keyfiyyətindən, material resurslarının bazar qiymətlərindən də asılıdır. Ona görə də, mənfəəti yaradan amillərin düzgün müəyyən edilməsi və onların dəqiq təsnifatı iqtisadi təhlilin yeni metodikasının hazırlanması üçün nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Bu da, öz növbəsində bazar situasiyalarını nəzərə almaqla müəssisənin fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi

sayılan mənfəətin dəqiq uçota alınmasını onun dərinədən və hərtərəfli təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsini tələb edir. Göründüyü kimi, bazar münasibətlərinə keçid dövründə iqtisadiyyatda müəssisənin yeri tamamilə yeni parametrlər, funksiyalar baxımından təyin edilir. Onun fəaliyyətinin effektivliyi müəssisənin real iqtisadi müstəqilliyini, ödəmə qabiliyyətini, daxili və xarici bazarlarda vəziyyətini təmin edən idarəetmə fəaliyyətindən bilavasitə asılıdır. Hal-hazırda müəssisələrdə aparılan mühasibat uçotu idarəetmənin bütün mərhələlərində idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxsləri idarəetmə üçün tələb olunan informasiya ilə təmin edə bilmir. Maliyyə uçotu özünün spesifik xarakterinə görə bazar münasibətləri şəraitində daxili idarəetmə üçün tələb olunan strategiya və taktikanı hazırlamaq üçün lazım olan informasiyanı verə bilmir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində göstərilir ki, müəssisə istehsal etdiyi məhsula, gördüyü işlərə, göstərdiyi xidmətlərə tələbatı, habelə təsərrüfat subyektlərinin istehsal və sosial inkişafının təmin edilməsi, işçilərin şəxsi gəlirlərinin yüksəldilməsi zərurətini nəzərə alaraq öz fəaliyyətini planlaşdırır və inkişaf perspektivlərini müəyyən edir. Bütün bunlar idarəetmə qərarlarını hazırlamaq və icra etməklə tənzimlənir. Sahibkarlıq fəaliyyətində idarəetmə qərarları plan, normativ, texnoloji, uçot və analitik informasiyalardan istifadə olunmaqla və aparılan təhlilin nəticələrinə istinad etməklə hazırlandıqda daha təsirli, icra mexanizmi isə asan olur. Müəssisənin gələcək inkişafının planlaşdırılması və koordinasiya edilməsi uçot informasiyası əsasında xüsusi təhlil üsullarının köməyi ilə aparılan analitik hesablamalara əsaslanır. Deməli, bazar münasibətləri şəraitində idarəetmənin təkmilləşdirilməsində, eləcə də, həm sahibkarların və həm də dövlətin mənafeyi baxımından tamamilə yenidən qurulması idarəetmə təhlilinin təşkilini, təhlilin təşkili isə onu lazım olan informasiya ilə təmin edən idarəetmə uçotunun təşkilini və aparılmasını tələb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər növ biznesdə idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması və qəbul edilməsi marginal təhlil əsasında həyata keçirilir. Məhz marginal təhlil əsasında məsrəflər, satışın həcmi və mənfəət arasında funksional əlaqə öyrənilir və aparılan hesablamalar əsasında bu və ya digər idarəetmə qərarları qəbul edilir.

Daha doğrusu. istehsal və kommersiya fəaliyyətinin planlaşdırılması zamanı bu əlaqələrin qiymətləndirilməsindən istifadə olunur.

Maraqlı qanunçuluqda təsbit edilmiş istifadəçilərin lazım olan informasiyaları maliyyə hesabatlarından əldə edə bilmələri ilə əlaqədar həmin hesabatlarda maksimum informasiyanın əks etdirilməsi metodoloji və praktiki məsələ hesab olunur. İctimai münasibətlər və mülki-hüquqi sistemin dəyişməsi şəraitində istifadəçilərin informasiya maraqları özünün daha dəqiq istifadəsini tapmışdır. İstifadəçilərin, ilk növbədə, ümumi iqtisadi maraqlar əsasında iqtisadi subyektlə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərən investorların və kreditorların rolu artmaqdadır. Nəticədə maliyyə hesabatlarının keyfiyyət xarakteristikasının, tərkibinin və məzmununun, marağı iqtisadi subyektin fəaliyyətinin nəticələri ilə bilavasitə bağlı olan istifadəçilərin informasiya tələblərinə uyğunlaşdırılması, onun sistemli uçotu, auditi və kompleks iqtisadi təhlili problemi yaranır. Bununla əlaqədar olaraq maliyyə hesabatlarının tərkibində maliyyə nəticələri haqqında informasiyaların əlaqələndirilməsi prosedurası böyük aktualıq kəsb edir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. İqtisadi ədəbiyyatlarda təsərrüfat subyektlərinin son maliyyə nəticəsi sayılan mənfəətin formalaşma konsepsiyası, onun uçotu, auditi və təhlili problemlərinə geniş yer verilmişdir. Həmin məsələlər Q.Ə.Abbasovun, S.A.Nikolayevin, V.D.Novodvorskinin, Y.V.Sokolov, O.V.Solovyevanın, S.M.Səbzəliyevin, İ.M.mahmudovun, A.N.Xorinin, A.D.Şeremetin, L.Z.Şneydmanın və digər iqtisadçı alimlərin əsərlərində geniş şərh edilmişdir. Xarici iqtisadi ədəbiyyatlarda, xüsusilə L.A.Bernsteyn, İ.bettenin, M.R.Metyusun, M.X.B.Pererin, E.S.Xendriksenin və başqalarının əsərləri bu problemə həsr olunmuşdur. Sistemli uçot və təhlilə dair məsələlər bir zamanlar S.M.Barats, A.M.Qalaqan, N.A.Kiparisov, A.P.Rudanovski, İ.F.Şerr, E.Şmalenbax kimi məşhur alimlər tərəfindən nəzərdən keçirilmişdir. Hazırda həmin ideyalar tarixi əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəticələrinin formalaşması və mənfəətdən istifadənin uçotu, auditi və təhlilinin konseptual, metodoloji və metodiki

əsaslarının işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Bu məqsədlə işdə aşağıdakı məsələlər kompleksi qarşıya qoyulmuş və həll edilmişdir:

- maliyyə nəticələrinin uçotu, auditi və ümumi balans mənfəətinin tərkibi, strukturu və dinamikasının təhlili;
- məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin uçotu və təhlili;
- sair satışdan yaranan mənfəətin və satışla əlaqədar olmayan gəlir və itkilərin təhlili;
- mənfəətin bölüşdürülməsinin və istifadəsinin uçotu və təhlili;
- mənfəətdən vergilərin uçotu və təhlili;
- xalis mənfəətin formalaşmasının təhlili;
- xalis mənfəətin yığım və istehlak fondları arasında bölüşdürülməsi və istifadəsinin səmərəliliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- təhlilin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi və mənfəət üzrə proqnozun işlənilib hazırlanması.

Bundan başqa, dissertasiya işinin məqsədinə maliyyə nəticələrinin formalaşmasının uçotu, auditi və təhlilinin metodoloji əsaslarının (prinsiplərinin) ümumiləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi də daxil edilə bilər.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəticələrinin uçotu, auditi və təhlilinə dair nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malik problemlərin öyrənilməsi tədqiqatın predmetini təşkil edir. Bundan başqa, tədqiqatın premetini sənaye müəssisələrinin maliyyə nəticələrinin və onun formalaşmasının əsas amilləri sayılan satışın həcmi və maya dəyəri göstəriciləri arasındakı əlaqənin təhlilinin metodoloji və metodiki məsələləri də təşkil edə bilər. Tədqiqatın işində xarici, Rusiya və Azərbaycanın iqtisadçı alimlərinin əsərlərindən, statistik materiallardan, kommersiya banklarının hesabat məlumatlarından və normativ sənədlərdən istifadə olunmuşdur. Tədqiqat prosesində ümumelmi metodlardan olan müqayisə, qruplaşdırma, zəncirvari yerdəyişmə kimi üsullar tətbiq edilmişdir.

İşin nəzəri və metodoloji əsasları. Tədqiqatın ümumi metodları (dialektika, təhlil, sintez, sistemlilik, komplekslik) və təhlilin xüsusi üsulları və proseduraları

(müqayisə, qruplaşdırma, balans əlaqələndirmə) dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasını təşkil edir.

İş beynəlxalq standartlara müvafiq mühasibat uçotunun yenidən qurulması proqramına, maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarına və mühasibat uçotunun ölkə prinsiplərinə, Azərbaycan Respublikasında mühasibat uçotu və hesabatı dair məsələləri tənzimləyən normativ sənədlərə, mühasibat uçotu sahəsində aparıcı ölkə və xarici alimlərin əsərlərinə əsaslanmışdır. Müəllif tərəfindən ölkə və beynəlxalq qanunverici və normativ aktlar, Azərbaycanda və xarici mətbuatda nəşr edilmiş monoqrafiya və məqalələr, mühasibat hesabatı üzrə faktiki materiallar nəzərdən keçirilmişdir.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- maliyyə hesabatının zəruri informasiyalarının formalaşdırılması və maraqları təsbit edilmiş istifadəçilərə təqdim edilməsi prinsipləri müəyyən edilmişdir;

- sistemli uçot və hesabatın əsas prinsipləri açıqlanmış, gəlirlərin, xərclərin və mənfəətin formalaşdırılması və uçotda əks etdirilməsi prinsiplərinin təhlilinə xüsusi diqqət verilmişdir;

- maliyyə nəticələri və onlardan istifadə haqqında hesabatın elementləri tədqiq edilmişdir;

- maliyyə nəticələri haqqında informasiyaların təqdim edilməsinin formaları və metodları açıqlanmışdır.

Təcrübəvi əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəticələrinin və əsas təkliflərinin təcrübədə reallaşması bazar münasibətlərinə keçid şəraitində satışın həcmi, maya dəyəri və mənfəət göstəriciləri arasındakı qarşılıqlı əlaqənin təhlilinin nəzəri və metodoloji səviyyəsinin artırılmasına imkan yaradır. Yerinə yetirilmiş tədqiqat işinin nəticələri mənfəət və rentabelliyyə, maya dəyərinin və digər dəyər göstəricilərinin uçotu, auditi və təhlili prosesində istifadə edilə bilər. Belə təhlil sənaye müəssisələrinin maliyyə nəticələrini daha real qiymətləndirməyə, onun formalaşmasının mühüm amilləri sayılan maya dəyəri ilə satışın həcmi göstəricilərinin qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirməyə, mövcud olan

çatışmazlıqları aradan qaldırmağa, qəbul edilən qərarların əsaslığını və optimallığını yüksəltməyə obyektiv şərait yaradır.

İşin həcmi və strukturu. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və təkliflər bölməsindən və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. BAZAR MUNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN VƏ MƏNFƏƏTDƏN İSTİFADƏNİN UÇOTUNUN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ PROBLEMLƏRİ

1.1. Maliyyə nəticələrinin strukturu və müasir şəraitdə onun formalaşması konsepsiyaları

Maliyyə nəticəsi dedikdə mənfəət formasında özünü göstərən müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin son iqtisadi yekunu başa düşülür. Mənfəət müəssisənin bütün kollektivinin fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricidir. Maliyyə nəticəsi müəyyən dövr ərzində təşkilatın istehsal maliyyə fəaliyyəti nəticəsində xüsusi kapitalın dəyişməsinə əks etdirir.

Təsərrüfat fəaliyyəti prosesində müəssisələr mənfəət və ya zərər kimi əks olunan maliyyə nəticələri əldə edirlər. Onlar məhsulların (işlərin, xidmətlərin), malların, əsas vəsaitlərin, maddi qiymətlilərin, qeyri-maddi sait aktivlərin satışından olan maliyyə nəticələrini, habelə satışdan kənar əməliyyatlardan olan gəlirlərin (xərclərin) məbləğini özündə əks etdirir.

«Azərbaycan Respublikasında müəssisələr haqqında» Qanunda (01 iyul 1994-cü il) müəyyən edilmişdir ki, müəssisələrin əsas vəzifələri əmək kollektivinin üzvlərinin sosial və iqtisadi maraqlarını və müəssisənin əmlak sahiblərinin maraqlarını təmin etmək üçün mənfəətin əldə edilməsinə yönəldilmiş təsərrüfat fəaliyyətindən ibarətdir.

Bazar münasibətləri şəraitində mənfəət müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin mühüm iqtisadi göstəricisi hesab olunur. İqtisadi kateqoriya kimi o ümumiləşmiş şəkildə təsərrüfatçılığın nəticələrini, canlı və cansız əmək məsrəflərinin məhsuldarlığını əks etdirir. Balans mənfəətini və müəssisənin sərəncamında qalan (xalis mənfəəti) mənfəəti (zərəri) bir-birindən fərqləndirirlər:

Balans mənfəəti (zərəri) özündə məhsulların (malların, işlərin, xidmətlərin), əsas vəsaitlərin, maddi qiymətlilərin, qeyri-maddi və sair aktivlərin satışından olan maliyyə nəticələrinin və satışdan kənar əməliyyatlardan alınan mənfəətin (zərərin) məbləğini əks etdirir.

Bu zaman məhsulların (işlərin, xidmətlərin, malların) satışından olan mənfəət (zərər) buraxılış qiymətlilərlə onların satışından olan pul vəsaiti (ümumi gəlir) və bu məhsulların (malların, işlərin, xidmətlərin) istehsal (tədavül) xərcləri, kommersiya xərcləri, göstərilən məhsulların əlavə dəyər vergisi (aksizlə birlikdə) arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

Məhsulların (işlərin, xidmətlərin) satışından olan pul vəsaiti ya onun dəyəri ödənilməklə (pul vəsaitləri bank müəssisəsinin hesablarına, ya da müəssisənin kassasına daxil olduqda), ya da onun göndərilməsi (işlərin yerinə yetirilməsi, xidmətlərin göstərilməsi) və malalana (sifarişçiyə) hesablaşma sənədlərini təqdim etməklə müəyyən edilir. Məhsulların (işlərin, xidmətlərin) satışından əldə edilən vəsaitin müəyyən edilməsi metodu müəssisə tərəfindən bir neçə il üçün təsərrüfatçılıq və bağlanan müqavilələrin şərtlərindən asılı olaraq müəyyən edilir.

Əsas vəsaitlərin, azqiymətli və tezköhnələr əşyaların və qeyri-maddi aktivlərin satışından əldə edilən mənfəət (zərər), buraxılış qiymətlilərlə onların satışından əldə edilən vəsait və onların qalıq dəyəri, habelə onların satışı ilə əlaqədar olan xərclər və əlavə dəyər vergisi arasındakı fərq kimi hesablanır.

Maddi qiymətlilərin və digər aktivlərin satışından əldə edilən mənfəətin (zərər), buraxılış qiymətləri ilə onların satışından olan vəsait və onların əldə edilməsinə, satışına çəkilən xərclər və əlavə dəyər vergisi arasındakı fərq kimi hesablanır.

Müəssisələrin istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində satışdan kənar aşağıdakı əməliyyatlardan mənfəət və ya zərər ola bilər: alınan (ödənilən) cərimələrin, peniyaların, peşiman pullarının və digər iqtisadi sanksiyaların (qanunvericiliyə müvafiq olaraq büdcəyə keçirilən sanksiyaların məbləğindən başqa) məbləğləri; müəssisənin hesablarında olan vəsaitlərin məbləğinə görə alınan faizlər; hesabat ilində aşkar edilən keçən illərin mənfəətləri və zərərləri; təbii

fəlakətdən olan zərərlər; borcların və debitor borclarının silinməsindən olan itkilər; əsas vəsait obyektlərinin xarab olmasından və ya çatışmamasından olan zərərlər (günahkarlar olmadıqda və ya onlardan zərərlərin silinməsinə məhkəmə etiraz etdikdə); ümitsiz kimi əvvəllər silinmiş borcların daxil olması; qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq olaraq mənfəət və zərərlər hesabına aid edilən sair gəlirlər (itkilər, xərclər).

Ümumi mənfəətin əsas hissəsini məhsulların, işlərin və xidmətlərin satışından əldə edilən mənfəət (90%-ə yaxın) təşkil edir. Müəssisə tərəfindən sair satışdan və satışdan kənar əməliyyatlar üzrə yol verilən onun balans mənfəətini azaldır.

Birgə müəssisələrdə də mənfəətin əsas hissəsini həmçinin daxili və xarici məhsulların, işlərin və xidmətlərin satışı prosesində əldə edilir və özündə məhsulların (işlərin, xidmətlərin) satışından əldə edilən ümumi gəlir və onun hazırlanmasına (işlərin yerinə yetirilməsinə, xidmətlərin göstərilməsinə) və satışına çəkilən faktiki məsrəflər arasındakı fərq kimi əks etdirir. Müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət (xalis mənfəət), özündə balans mənfəəti və onun hesabına həyata keçirilən vergi ödəmələri arasındakı fərqi əks etdirir. Göstərilən mənfəət müəssisənin sərəncamında qalan və əməyin ödənilməsi üçün ehtiyat fondunun, yığım fondunun, istehlak fondunun və təsis sənədlərinə əsasən müəssisənin məsləhət bildiyi digər xüsusi fondların yaradılmasına yönəldilir.

Beləliklə, müəssisənin işinin maliyyə nəticələri (mənfəət, zərər) məhsulların (işlərin, xidmətlərin), əsas vəsaitlərin, mal-material qiymətlilərinin, qeyri-maddi və sair aktivlərin satışı, habelə satışdan kənar gəlirlər və xərclər nəticəsində əmələ gəlir.

Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadi (xalis) mənfəət və gözlənilən mənfəət kimi kateqoriyalar istifadə olunur.

İqtisadi (xalis) mənfəət – müəssisənin ümumi gəliri və onun ümumi xərcləri arasındakı fərqdən ibarətdir, ümumi xərclərə, tərkib hissəsi sahibkarlıq gəlirinin hissəsi kimi normal mənfəət hesab olunan planlaşdırılan xərcləri daxil edirlər.

Normal mənfəət – istehsalın hər hansı müəyyən sferasında sahibkarı saxlamaq üçün lazım olan minimum gəlir və ya ödəmə deməkdir. Sahibkarlarda mənfəət

iqtişadi resursların və innovasiyaların təşkili və idarə edilməsi ilə əlaqədar olan sığortalanmış cəsarət hesabına arta bilər. Mənfəəti həmçinin səlahiyyətin inhisarçılığı nəticəsində də əldə edirlər.

Gözlənilən mənfəət – bu mənfəət nəticəsində əldə edilə bilər. Onun əldə edilməsinə cəhd firmanı yeniliyi həyata keçirməyə maraqlandırır (daha yeni məhsuldar texnikanı, texnologiyanı tətbiq etməyə və istehsalın təşkilinə). Onlar investisiyanı, məhsulların artırılmasını və məhsuldarlığın təmin olunmasını həvəsləndirir.

Bu zaman yeniliklər, iqtisadi artımın əsas amili hesab olunur, çünki mənfəəti əldə etmək arzusu texniki tərəqqinin inkişafının əsasını təşkil edir. Lakin gözlənilən mənfəət bir çox amillərdən: investisiyalardan, məşğulluqdan, artım templərindən və b. asılıdır. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, mənfəət yeniliklərin tətbiqinin vahid həvəsləndiricisi hesab olunmur.

1.2. Mənfəət və zərərlərin uçotunun müasir vəziyyəti

Sənaye müəssisələrində mənfəət əsas etibarilə məhsulların satışı prosesində və məhsulların satışından olan pul vəsaiti və həmin satılan məhsulların tam faktiki maya dəyəri və əlavə dəyər vergisi və aksizlərin məbləği arasındakı fərq kimi yaranır. Beləliklə, müəssisənin təsərrüfat zəşablı fəaliyyətinin əsasını mənfəət təşkil edir. O iki mühüm funksiyanı yerinə yetirir:

1. Müəssisənin fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrini onun pul yığımının həcmi xarakterizə edir. Mənfəətin həcmi aşağıdakılardan asılıdır: satılmış məhsulların həcmindən, məhsulların keyfiyyətindən, əsas fondlardan, maddi və əmək ehtiyatlarından səmərəli və faydalı istifadə edilməsindən (maya dəyərinin aşağı salınması), müəssisənin işinin keyfiyyətindən (malgöndərənlər, alanlar, banklar qarşısında öhdəliyin yerinə yetirilməsi).

2. Mənfəət müəssisənin istehsal və sosial inkişafına məsrəflərin maliyyələşdirilməsinin əsas mənbəyi hesab olunur; mənfəətdən büdcəyə ödəmələr isə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin mühüm elementi hesab olunur.

3. Bu o deməkdir ki, müəssisənin gəlirləri təkcə onun maliyyə tələbatını deyil, həm də ictimai istehlak fondlarına, elmin inkişafına, səhiyyənin, təhsilin inkişafına, ölkənin müdafiəsinə dövlətin tələbatını təmin etməlidir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində mənfəət istehsalı inkişafının həvəsləndirilməsində böyük rol oynayır. Müəssisələr təsərrüfat fəaliyyəti prosesində mənfəətlə yanaşı nəzərdə tutulmayan itkilərə də malik ola bilərlər. Həm mənfəət, həm də zərərlər uçotda hər bir maddə və bütövlükdə maliyyə nəticələri üzrə öz əksini tapmalıdır.

Bu hesabın krediti üzrə müəssisələrin mənfəəti (gəlirləri) debeti üzrə isə zərərləri (itkiləri) əks olunur. Xüsusilə, hesabat dövrü ərzində bu hesabda aşağıdakılar uçota alınır:

1. Hazır məhsulların (işlərin, xidmətlərin) satışından olan mənfəət və ya zərərlər;
2. Təchizat-satış və ticarət təşkilatlarında malların və taraların satışından olan ümumi gəlir.
3. Əsas vəsaitlərin satışından olan mənfəət və ya zərər, sair çıxmalarından olan gəlirlər və itkilər.
4. Müəssisənin digər maddi qiymətlilərinin və sair aktivlərinin (qeyri-maddi aktivlərin, qiymətli kağızların və b.) satışından olan mənfəət və zərər.
5. Başqa müəssisələrdə pay iştirakından əldə edilən gəlirlər, səhmlər üzrə dividendlər və müəssisənin sahib olduğu istiqrazlar və digər kağızlar üçün gəlirlər.
6. Əmlakın icarəyə verilməsindən əldə edilən gəlirlər.
7. Alınmış ümitsiz olduğu üçün əvəllər zərərə silinən debitor borclarının ödənilməsindən daxil olan məbləğlər.
8. Təsərrüfat müqavilələrinin şərtlərini pozmağa görə, habelə vurulan zərərlərə görə məhkəmə tərəfindən hökm verilən və ya borclu tərəfindən etiraf edilən cərimələr, peşiman pulları və digər növdən olan sanksiyalar.
9. Hesabat ilində aşkar edilən, keçən illərin mənfəəti (keçən ildə alınmış və sərf edilmiş, xidmətlərə və maddi qiymətlilərə görə hesablaşmalar üzrə

malgöndərənəldən, habelə keçən ildə satılmış məhsula görə hesablaşmalar üzrə malalanlardan və sifarişçilərdən daxil olan məbləğlər).

10. Qiymətlilərin istifadəsi üçün yararlı olanların dəyərini çıxmaqla, təbii fəlakətin qarşısının alınması və nəticələrin ləğv edilməsi üzrə məsrəfləri daxil etməklə, təbii fəlakətdən olan kompensasiya edilməmiş itkilər (istehsalat ehtiyatlarının, hazır məhsulların məhv olması və korlanması, istehsalın dayandırılmasından olan itkilər və b.).
11. Konservasiya edilmiş istehsalat güclərinin və obyektlərinin saxlanmasına çəkilən məsrəflər (digər mənbələr hesabına ödənilən məbləğlərdən başqa).
12. İddia müddətinin vaxtı keçən debitor borclarının və tutulması qeyri-real olan digər borclarının silinməsindən olan itkilər.
13. Günahkarları müəyyən edilməyən və ya cavabdehin vəziyyətinin yaxşı olmaması və onun əmlakının tutulmasının mümkün olmaması haqqında məhkəmə tərəfindən təsdiq edilən aktla birlikdə geri qaytarılmış icra sənədləri üzrə ya da tutulması digər sənədlər üzrə etiraz edilən və əsas vəsait obyektlərinin çatışmamasına və ya korlanmasına görə müəyyən edilmiş qaydada əvvəllər müəyyən edilmiş borcların silinməsindən olan zərərlər.
14. Hesabat ilində aşkar edilən, keçən illərin zərərləri.
15. Ləğv edilmiş istehsalat sifarişləri üzrə məsrəflər, habelə sərf edilmiş maddi qiymətlilərin dəyərini çıxmaqla məhsul verməyən istehsala çəkilən məsrəflər (sifarişçilər tərəfindən ödənilən itkini çıxmaqla).
16. Başqa müəssisənin, idarələrin və müəssisələrin xarici valyutalarının satılması və alınması ilə əlaqədar olan xərclər (hərrac rüsumu və s.)
17. Məhkəmə məsrəfləri və iqtisad məhkəməsinin xərcləri.
18. Vaxtf keçmiş qısamüddətli ssudalar üzrə, veksellərin diskontundan və digər borc öhdəlik əməliyyatlarına, habelə ortamüddətli və uzunmüddətli kreditlərə və b. bank kreditlərinə görə faizlər.

Hesabat ili ərzində göstərilən gəlirlər və itkilər 801 «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabına ilin əvvəlindən olan yekunla toplanır (toplanma prinsipi).

Müəssisələrin, onlara məxsus olanə sas vəsaitlərinin satışından və sair çıxmalarından (ləğv olunma. Silinmə, əvəzsiz verilmə və b.) mənfəəti və ya zərərləri ola bilər. Göstərilən maliyyə nəticələri 611 «Sair əməliyyat gəlirləri» hesabında müəyyən edilir. Müəssisənin malik olduğu mal-material qiymətlilərinin (dövriyyədə olan vəsaitlərin), qeyri-maddi aktivlərin, valyuta qiymətlilərinin, qiymətli kağızların və digər maliyyə qoyuluşlarının və i.a. satışından olan maliyyə nəticələri 611 №-li «Sair əməliyyat gəlirləri» hesabında müəyyən edilir.

Bundan başqa, müəssisələrin satışdan kənar əməliyyatlarından, daha doğrusu, məhsulların (işlərin, xidmətlərin) istehsalı və satışı ilə, əsas vəsaitlərin, mal-material qiymətlilərinin, qeyri-maddi və digər aktivlərin satışından maliyyə nəticələri ola bilər. Onlar bilavasitə 80 «Mənfəət və zərərlər» hesabında müxtəlif hesablarla müxəbirləşməklə uçota alınır. Bundan başqa, müəssisələr mənfəət hesabına malalanlardan və sifarişçilərdən tələb olunmayan borcların ödənilməsi üçün şübhəli borclar üzrə ehtiyatlar yarada bilərlər. Onlar hesabat ilinin sonunda mənfəət hesabına yaradılır. Təsərrüfat fəaliyyəti prosesində müəssisələrdə digər satışdan kənar gəlirlər və itkmeydana çıxarılır.

Beləliklə, 801 «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabının debetində müəssisənin zərərləri və itkiləri, krediti üzrə isə – mənfəəti (gəlirləri) əks olunur. Əgər müəssisə özünün fəaliyyəti nəticəsində mənfəət əldə edərsə, qalıq (son maliyyə nəticəsi) kreditdə və əgər müəssisə zərər əldə edibse, debetdə ola bilər. Bu zaman mənfəət balansın passivində, zərərlər isə – aktivdə göstərilir.

«Ümumi mənfəət (zərər)» hesabı üzrə sintetik və analitik uçot sayılı jurnal-orderdə aparılır. Qeyd olunan jurnal-order mühasibat arayışının hesablaşma və sair hesablardan bankın çıxarışının məlumatları əsasında tərtib olunur.

Cədvəl 1.1.

Mənfəət və zərərlərin uçotuna aid əməliyyatlar.

№	Əməliyyatların məzmunu	Müxəbirləşən hesablar	
		Debet	Kredit
1	Əldə edilən mənfəət və ya zərərlər		

	mühasibat uçotunda aşağıdakı mühasibat yazılışları ilə əks olunur:		
	a) məhsulların (işlərin, xidmətlərin) satışından olan mənfəət	601	801
	b) məhsulların (işlərin, xidmətlərin) satışından olan zərər	801	702
2	Əsas vəsaitlərin satışından və sair çıxmalarından (ləğv olunma, silinmə, əvəzsiz verilmə və b.) mənfəət və ya zərərlər aşağıdakı kimi əks etdirilir:		
	a) əldə edilən mənfəət məbləğinə	611	801
	b) zərərlərin məbləğinə	801	731
3	Mal-material qiymətlərinin, qeyri-maddi aktivlərin, valyuta qiymətlərinin, qiymətli kağızların və digər maliyyə qoyuluşlarının satışından olan maliyyə nəticələri aşağıdakı kimi əks etdirilir:		
	a) mənfəət məbləğinə	611	801
	b) zərərlərin məbləğinə	801	731
4	Satışdan kənar əməliyyatlardan olan gəlirlər uçotda aşağıdakı yazılışlarla əks etdirilir:		
	a) əvvəllər zərərə silinmiş ümitsiz borcların daxil olması	221, 223	801
	b) başqa müəssisələrdə pay iştirakından əldə edilən gəlirlər, səhmlər üzrə dividendlər və müəssisəyə məxsus olan istiqrazlar və digər qiymətli kağızlar üzrə gəlirlər.	621	801
	v) qısamüddətli müqavilələrinin şərtlərini pozmağa görə cərimələr, peniyalar, peşiman pulları və digər növdən olan sanksiyalar, habelə vurulmuş zərərlərin ödənilməsinə görə daxil olmaları.	538	801
	d) əvvəlki illərə aid orlması sənədlə təsdiq olunan, hesabat ilində aşkar edilən keçən illərin mənfəəti	223	801
	e) kassanın inventarizasiyası nəticəsi aşkar edilən pul vəsaitlərinin artığı	221	801
	j) inventarizasiya zamanı aşkar edilən əsas vəsaitlərin, maddi qiymətlilərin, məhsulların və digər əmlakın artıqları	111, 201, 113, 204, 202, 207	801
	z) uzunmüddətli icra müqaviləsi üzrə hesablanmış faizlərin məbləğinə	174	801
	i) hesabat dövrünə aid olan, icarədən gələcək dövrlərin gəlirləri hissəsinə	442	801

	silinməsi (ödəmə məbləğlərinin gəlirlərin məbləğinə iad edilməsinə müvafiq olaraq)		
5	Satışdan kənar əməliyyatlar nəticəsində olan itkilər hesablarda aşağıdakı kimi əks etdirilir: A) təsərrüfat müqavilələrinin şərtlərini pozmağa görə ödənilən və ya etiraf edilən cərimələr, peniyalar, peşiman pulları və digər növdən olan sanksiyalar	801	223, 222
	b) vaxtı keçmiş müxtəlif cinsli debitor borclarının silinən məbləğinə	801	201, 207, 204, 731, 221, 533
	v) cavabdehin imkansızlığı və onun əmlakının tutulması dövryyəsinin qeyri-mümkünlüyü haqqında aktın məhkəmə tərəfindən təsdiq edilmiş icra sənədləri geri qaytarılan çatışmamazlıqlar və oğurluqlar üzrə əvvəllər qərar verilmiş borcların silinməsində olan zərərlərin məbləğinə	801	213, 177, 218
	q) əvvəlcə «Mənfəət və zərərlər» hesabına silinən, lakin tutulması mümkün olmayan, müqavilə öhdəliklərinə ödəyicilər tərəfindən riayət olunmasına görə cərimə sanksiyalarının məbləğinə	801	507
	d) konservasiya edilmiş istehsalların saxlanması üzrə (digər mənbələrdən ödənilən məsrəflərdən başqa) məsrəflərə	801	201, 533, 721
	e) ləğv edilmiş istehsalat sifarişləri, habelə məhsul verməyən istehsal üzrə (geri qaytarılan maddi qiymətlilər və kompensasiyaları çıxmaqla) məsrəflərə	801	202, 721
	j) məhkəmə xərclərinə və iqtisad məhkəməsinin rüsumlarına və b.	801	221, 223
6	Malalanlardan və sifarişçilərdən tələb olunmayan borcların ödənilməsi üçün şübhəli borclar üzrə ehtiyat yaradıldıqda	801	218

1.3. Mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsinin uçotu problemləri

İl ərzində müəssisə tərəfindən əldə edilən mənfəət, ilin əvvəlindən artan yekunla yığılır və balansda bölüşdürülməmiş göstərilir. Onun bölüşdürülməsi

ancaq ilin axırında (dekabrda) həyata keçirilir. Lakin il ərzində əldə edilən mənfəət hesabına mənfəətdən vergilərin büdcəyə ödənişi həyata keçirilir, xüsusi fondlar yaradır, digər xərcləri həyata keçirirlər və i.a.

Hesabat ilinin mənfəətinin istifadə edilməsi haqqında informasiyaları bu ilin ərzində ümumiləşdirmək üçün 801 «Ümumi mənfəət (zərər)» sintetik hesabı ayrılmışdır. Təsərrüfat üzrə bu hesab nizamlayıcı hesablara aid edilir, çünki onda mənfəət hesabına həyata keçirilən ayırmalar göstərilir.

801 «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabına mənfəətin istifadəsinin istiqamətindən asılı olaraq, aşağıdakı subhesablar açıla bilər: 1. «Mənfəətdən büdcəyə ödəmələr». 2. «Mənfəətin başqa məqsədlərə istifadəsi».

1-ci subyesaba il ərzində hesablanmış, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş mənfəətdən vergilər üzrə avans ödəmələri və faktiki mənfəətdən həmin vergilər üzrə yenidən hesablamalarda olan ödəmələr uçota alınır.

2-ci subyesabda ehtiyat fonduna, yığım, istehlak və müəssisənin fəaliyyətini və kollektivin sosial inkişafını həyata keçirmək üçün digər fondlara edilən ayırmalar əks olunur. Müəssisənin fondlarının yaradılması və başqa məqsədlərə mənfəətin istifadəsi qaydası qanunvericilikdə və təsis sənədləri ilə nizama salınır.

801 «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabının debetində il ərzində büdcəyə hesablanmış vergi ödəmələri (mənfəət və əmlaka görə vergi), müəssisələrin ehtiyat və digər fondlarına ayırmalar və mənfəət hesabına digər məqsədli maliyyələşmə vəsaitlərinin yaradılması, kreditdə isə – bu hesabın debetində əks olunan, dekabrda silinən məbləğlər uçota alınır.

Qanunvericiliyə müvafiq olaraq büdcəyə vergilər ödənildikdən sonra qalan mənfəət (xalis mənfəət) müəssisənin sərəncamına daxil olur. Bu mənfəətin hesabına müəssisələr aşağıdakı fondları yarada bilər: təsis sənədlərinə müvafiq olaraq yığım, istehlak, istehsalın inkişafı, sosial inkişaf, maddi yardım, ehtiyat və digər fondlar.

Müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin hesabına, lazım gəldikdə əməyin ödənilməsinin ehtiyat fondu, ümumtəsərrüfat ehtiyacları üçün ehtiyat fondu və b. yaradıla bilər. Göstərilən fondların yaranması və istifadəsi qaydası qanunvericiliklə

və Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən işlənilib hazırlanmış və təsdiq edilmiş və müəssisənin təsis sənədləri ilə nəzərdə tutulan əsasnamələrlə müəyyən edilir, misal üçün əməyin ödənilməsi üçün ehtiyat fondu, icarəyə götürənin iflası uğraması və ya ödəmə qabiliyyətinin olmadığı halda, müəssisə ləğv edildikdə (sahibkarın fəaliyyəti dayandırıldıqda) və qanunvericiliklə nəzərdə tutulan digər hallarda işçilərə hesablanmış əmək haqqının ödənilməsinin təminatlı və kompensasiya ödəmələrini təmin etmək üçün yaradır. Əməyin ödənilməsinin ehtiyat fondunun ölçüsü, onun yaradılmasının əsası və qaydası kollektiv müqavilə və ya razılaşma ilə müəyyən edilir. Müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət uzunmüddətli kreditlərə görə faizlərin (xüsusi dövrüyyə vəsaitlərinin tamamlanmasına yönəldilən kreditlərdən başqa, bir ildən yuxarı), habelə əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin əldə edilməsindən ötürü qısamüddətli kreditlərə görə də faizlərin ödənilməsi üçün istifadə edilir.

Bir sıra hallarda müəssisələrə vergiyə cəlb olunmaq üçün mənfəətin gizlədilməsi və ya azaldılmasına, qadağan edilmiş və ya xüsusi icarəsiz (lisenziyasız) fəaliyyət növləri ilə məşğul olmağa, məhsulun işin, xidmətin) qiymətinin artırılmasına görə iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilə bilər. Məsələn, mənfəətin (gəlirin) və ya müəssisədən verginin azaldılması və ya gizlədilməsi zamanı ikiqat ölçüdə, il ərzində təkrar olunan nöqsan zamanı isə – üçqat ölçüdə cərimə tutulur. Qalan mənfəət hesabına qadağan olunmuş və ya xüsusi icarəsiz (bu lazım olan yerdə) fəaliyyət növləri ilə məşğuliyyətindən əldə edilən gəlirin ölçüsündə büdcəyə cərimə, normativdən artıq ətraf mühitə zəhərləyici maddələrin tutulmasına görə vergi və b. köçürülür.

Müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət hesabına müəssisə rəhbərinin qərarı ilə müstəsna qaydasında həyata keçirilən əzamiyyət zamanı qanunvericilikdə nəzərdə tutulan ödəmələr, normalardan artıq əlavə ödəmələr həyata keçirilir.

Beləliklə il ərzində 801 «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabının kreditində artan yekunla müəssisənin mənfəəti əmələ gəlir, bu hesabın debetində isə mənfəət hesabına həyata keçirilən ayırmalar əks olunur.

İl başa çatdıqdan sonra (dekabrda) balansın reformasiyası, daha doğrusu, onun maddələrinin dəyişməsi həyata keçirilir.

343 №-li «Keçmiş illər üzrə bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər)» hesabı müəssisənin bölüşdürülməmiş mənfəətinin və ya örtülməmiş zərərin məbləğinin mövcudluğu və hərəkəti haqda informasiyaları ümumiləşdirmək üçün ayrılmışdır. Bu hesab aktiv-passivdə, daha doğrusu, bölüşdürülməmiş mənfəətin qalığı balansın passivində, örtülməmiş zərər isə – onun aktivində göstərilir.

343 №-li «Keçmiş illər üzrə bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər)» hesabın aşağıdakı subhesabları açıla bilər. 1. «Hesabat ilinin bölüşdürülməmiş mənfəəti (zərəri)»; 2. «Keçən illərin bölüşdürülməmiş mənfəəti (örtülməmiş zərər)» və b.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi hesabat ilinin bölüşdürülməmiş mənfəətinin məbləği dekabrın yekun dövryyəsi ilə 801 «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabı ilə müxabirləşərək 343 №-li «Keçmiş illər üzrə bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər)» hesabının kreditində, hesabat ilinin zərərinin məbləği isə z tərsinə yazılışla silinir (343 sayılı hesabın debeti və 801 sayılı hesabın krediti).

Bölüşdürülməmiş mənfəət müəssisə tərəfindən onun təsisçilərinə gəlirlərinin ödənilməsi üçün istifadə edilə bilər.

Hesabat ilinin bölüşdürülməmiş mənfəətinin, müəssisənin təsisçilərinə gəlirlər ödənildikdən sonra qalan məbləğləri 2-ci subhesabda keçirilir.

Keçən illərin bölüşdürülməmiş mənfəəti təsis sənədlərinə müvafiq olaraq ehtiyat kapitalının tamamlanmasına, nizamnamə kapitalının və xüsusi təyinatlı fondların artırılmasına, təsisçilərin gəlirinin ödənilməsinə və b. yönəldilə bilər. İstiqamətindən asılı olaraq keçən illərin mənfəətini istifadə edən zaman uçotda müvafiq yazılışlar edirlər.

Əgər il ərzində mənfəət hesabına aparılmış ayırmaların məbləği balans mənfəətindən çoxdursa, ondu müəssisə zərər əldə edir, bu da müvafiq yazılışla əks etdirilir. Hesabat ilinin zərəri balansdan ehtiyat kapitalının, xüsusi təyinatlı fondlarının və b. hesabına silinə bilər.

Mühasibat balansında örtülməmiş zərərin saxlanması haqqında qərar qəbul edilən zaman (onu gələcək hesabat dövrünə silən zaman) onun məbləği 88 «Bölüşdürülməmiş mənfəət (örtülməmiş zərər)» hesabının 2-ci subhesabına keçirilir.

801 «Ümumi mənfəət (zərər) və 343 №-li «Keçmiş illər üzrə bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər)» hesabları üzrə sintetik və analitik uçot 16 sayılı jurnal-orderdə və ya müvafiq maşinoqrammada aparılır.

Mənfəətin bölüşdürülməsinin uçotu üzrə əməliyyatlar

№	Əməliyyatların məzmunu	Müxabirləşən hesablar	
		Debet	Kredit
1	Hesabat ili ərzində hesablanmış vergi ödəmələrinin məbləğinə	901	521
2	Büdcəyə hesablanmış vergi ödənişləri köçürüldükdə	521	223
3	mənfəət hesabına yığım, istehlak, sosial inkişaf və b. fondlar yarandıqda	901	343
4	mənfəət hesabına yaradılan ehtiyatların məbləğinə	901	333
5	Kreditlərə görə faizlərin ödənilməsi üçün mənfəətdən istifadə edilən məbləğinə	901	223
6	qadağan olunmuş və ya xüsusi icarəsiz fəaliyyətin növlərinə görə büdcəyə cərimə, normativdən artıq ətraf mühitə zərərleyici maddələrin tullanmasına vergi ödənildikdə	901	521
7	balansın reformasiyası nəticəsində hesabat ilinin mənfəətinin istifadə edilən məbləğinə	801	901
8	hər bir yeni ilin «Mənfəət və zərərlər» hesabının sıfır qalığı olmaqla bağlanması üçün, mənfəətin bölüşdürülməyə məbləğinə	801	343
9	Bölüşdürülməyən mənfəət məbləğinə müəssisə tərəfindən onun təsisçilərinə gəlirlərin ödənilməsi üçün istifadə edildikdə	343	533, 302
10	Hesabat ilinin bölüşdürülməmiş mənfəətinin, müəssisənin təsisçilərinin gəlirlər ödənildikdən sonra qalan məbləğinə	343/1	343/2
11	istiqamətindən asılı olaraq keçən illərin mənfəəti istifadə edilən zaman uçotda aşağıdakılar həyata keçirilir:		
	a) mənfəət ehtiyat kapitalının tamamlanmasına yönəldilən zaman	343/2	333
	b) bölüşdürülməyən mənfəəti nizamnamə kapitalının artırılması üçün istifadə edən zaman	343/2	301
	v) bölüşdürülməyən mənfəət məbləği yaradılan xüsusi təyinatlı, fondların artırılmasına yönəldilən zaman	343/2	343/3
	q) bölüşdürülməyən mənfəət məbləğinin	343/2	302

	müəssisənin təsisçilərinin gəlirlərinin ödənilməsinə istifadə zamanı		
12	Əgər il ərzində mənfəət hesabına aparılan ayırmaların məbləği balans mənfəətindən çoxdursa, onda müəssisə zərər əldə edib, bu da belə yazılışla əks etdirilir	343/1	801
13	Hesabat ilinin zərəri balansdan ehtiyat kapitalının, xüsusi təyinatlı fondların, təsisçilərin və b. hesabına silindikdə	301, 343, 302	343/1
14	mühasibat balansında örtülməmiş zərərlərin saxlanması haqqında qərar qəbul edilən zaman	343/1	343/2
	a) hesabat ilinin mənfəət məbləğinin keçən illərin örtülməmiş zərərinin ödənilməsinə yönəldilən zaman	343/2	343/2
	b) ehtiyat kapitalı vəsaitlərinin keçən illərin örtülməmiş zərərlərinin ödənilməsinə istifadə edilən zaman	334	343/2
	v) müəssisənin təsisçilərinin məqsədli qoyuluşları hesabına keçən illərin örtülməmiş zərərlərinin ödənilməsi zamanı	302	343/2

1.4. Maliyyə nəticələrinin auditi və müasir şəraitdə onun təşkilinin metodikası

Mənfəət hər bir müəssisənin iqtisadi göstəricilərindən biri olub, onun son maliyyə nəticəsini və istehsalın səmərəlilik səviyyəsini xarakterizə edir. son maliyyə nəticəsini uçota almaq üçün mühasibat uçotunun hesablar planında «Ümumi mənfəət (zərər)» adlı 801 saylı sintetik hesab nəzərdə tutulmuşdur. Hazırki dövrdə müəssisənin ümumi mənfəəti (zərəri) il ərzində balansda ayrıca maddədə müfəssəl qaydada əks etdirilir. Belə ki, balansın kapital və öhdəliklərində əldə olunmuş mənfəət, aktivində onun maliyyə istifadəsi və ya faktiki zərər məbləği öz əksini tapır. İl başa çatdıqdan sonra mənfəətin məbləği, istifadə olunan məbləğ qədər azaldır.

İlin sonunda 801 sayılı hesabın balansda qalığı olmamalıdır. Hesabat ilinin bölüşdürülməmiş mənfəət (zərər) məbləği 801 sayılı «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabından 343 sayılı «Keçmiş illərin bölüşdürülməmiş mənfəəti (örtülməmiş zərəri)» hesabına silinməlidir. Hazır məhsulun satışından əldə olunan mənfəətlə yanaşı, 801 sayılı «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabında aşağıdakı mənbələrdən daxil olan vəsaitlər də əks etdirilir: başqa müəssisələrdə payla iştirakdan alınan gəlirlər, aksiyalar üzrə dividendlər, isqrazlar və digər qiymətli kağızlar üzrə gəlirlər, valyuta hesabı üzrə müsbət kurs fərqi, xarici valyuta üzrə əməliyyatlar, əmlakın kirayə verilməsindən alınan gəlirlər və s. Yoxlama prosesində auditor bu əməliyyatları və onların uçotda əks etdirilməsinin düzgünlüyünü diqqətlə yoxlamalıdır.

Audit yoxlamasının qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də mənfəət məbləğinin (zərərin) dəqiq müəyyən edilməsini və mənfəətdən düzgün istifadə olunma vəziyyətini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Yuxarıda qeyd olunanlardan başqa «Mənfəət və zərərlər» hesabında aşağıdakı xərclər və itkilər də əks etdirilir ki, onların da təhlil olunmasına ciddi ehtiyac duyulur:

1. Dondurulmuş (ehtiyatda olan) istehsal güclərinin və obyektlərin saxlanılmasına edilən məsrəflər.
2. İstehsal olunması ləğv edilən sifarişlər üzrə məsrəflər.
3. Tətbiq olunan cərimə sanksiyası üzrə olan məbləğlər, peniyalar və s.
4. Başqa müəssisələr, təşkilatlar və şəxslərlə olan hesablaşmaların yoxlanılmalı olan şübhəli borc məbləğləri.
5. İddia müddəti keçmiş debitor borcların silinməsindən olan zərərlər.

Audit yoxlamasında bu qeyd olunan məsələlər üzrə olan əməliyyatların qanuna uyğunluğu və təsərrüfatın (müəssisənin) mənafeyi baxımından məqsəduyğunluğunun vəziyyəti diqqətlə öyrənilməlidir. Audit yoxlamasında aşağıdakıların da dərinlən öyrənilməsinə və bu sahədəki vəziyyətə obyektiv qiymət verilməsinə ciddi ehtiyat vardır:

- büdcəyə çatası vergi məbləğinin vaxtında ödənilməsinə, xüsusi təyinatlı fondların yaradılmasının düzgünlüyünə, mənfəətin təsisçilər arasında düzgün və vaxtında bölüşdürülmə vəziyyətinə.

Bunlardan başqa auditor aşağıda yığeyd olunan məsələlərin də ətraflı təhlil olunmasını təmin etməlidir:

- işçinin təqsiri üzündən baş verən boşdayanmadan əmələ gələn və ödəndirilməmiş itki məbləğini;

- hazır məhsulların və istehsalat ehtiyatlarının qiymətinin aşağı salınmasından olan itkilər;

- məhkəmə və arbitraj araşdırmaları üzrə olan xərcləri;

- dəqiq təqsirkarı müəyyən edilə bilməyən çatışmazlıq və mənimsəmə üzrə olan zərərləri;

- keçən illərin cari ildə aşkar edilmiş zərərləri üzrə olan məbləğləri;

- xarici valyuta əməliyyatlarından olan zərərləri və i.a.

Mühasibat uçotunun vahid hesablar planına əsasən 801 sayılı «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabında malların 9məhsulların, işlərin, xidmətlərin satışından olan maliyyə nəticəsi ilə yanaşı həm də əsas vəsaitlərin, qeyri-maddi aktivlərin, qiymətli kağızların, material ehtiyatlarının satışı üzrə mənfəət və zərərlər 611№-li «Sair əməliyyat gəlirləri» və 731 №-li «Sair əməliyyat xərcləri» hesablarında əks etdirilir.

Audit yoxlaması zamanı əhatə olunan mühüm məsələlərdən biri də mənfəətdən düzgün istifadə olunma vəziyyətini dəqiq müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Mənfəətdən, bir qayda olaraq aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə olunur və bu əməliyyatlar 801 sayılı «Ümumi mənfəət (zərər)» sintetik hesabının vasitəsi ilə həyata keçirilir:

- 1 sayılı subhesab vasitəsilə «Güdcəyə ödəmələr»;

- 2 sayılı subhesab vasitəsilə «Mənfəətdən başqa məqsədlərə istifadəsinə (ehtiyat kapitalının və müəssisənin fəaliyyəti və müəssisə kollektivinin sosial məsələlərinin yaxşılaşdırılması üçün lazım gələn fondların yaradılmasına) və s.

Auditor, yoxlama zamanı hesablanan vergilərin büdcəyə ödənilməsi üçün nəzərdə tutulan müddətə əməl olunmasını, xüsusi təyinatlı fondların yaradılmasının düzgünlüyünü və mənfəətin düzgün və vaxtında bölüşdürülməsinin vəziyyətini ardıcılıqla və tələb olunan səviyyədə yoxlamalıdır.

Auditor, balansın reformasiyasının düzgün həyata keçirilməsinə də xüsusi diqqəti etirməlidir. Bu zaman o, yadda saxlamalıdır ki, bölüşdürülən mənfəətin dəqiqləşdirilmiş məbləği 801 sayılı hesabın kreditindən 341 sayılı hesabın debetinə silinməlidir. Bundan sonra 341 sayılı «Hesabat dövründə xalis mənfəət (zərər)» hesabında yaranmış qalıq (saldo) hesabat ilinin «Bölüşdürülməmiş mənfəət (örtülməmiş zərər)» adlı 343 sayılı sintetik hesabının «Hesabat ilinin bölüşdürülməmiş mənfəəti (zərəri)» subhesabına aid edilir. Balansın reformasiyasını əks etdirən mühasibat yazılışı hesabat ilinin son qəti yazılışı (dövriyyəsi) ilə həyata keçirilir.

Beləliklə, balansın reformasiyası nəticəsində 80 sayılı sintetik hesabın və 81 sayılı sintetik hesabın 1 sayılı subhesabının sonrakı ilin əvvəlinə saldosu (qalığı) sifra bərabər olur. Bu da onu göstərir ki, balansdan maliyyə nəticəsi silinib və onların məbləği başa çatan hesabat ilində istifadə olunmuşdur. 88 sayılı «Bölüşdürülməmiş mənfəət (örtülməmiş zərər)» subhesabı üzrə saldosu (qalığı) sonrakı ilin birinci rübündə bütünlüklə silinir və bununla da sonrakı ilin balansının reformasiyasına qədər bu hesab üzrə yekun sifra bərabər olaraq qalır.

Bir çox müəssisələrdə (şirkətlərdə, firmalarda) onların normal fəaliyyət göstərməsi və əmək kollektivinin sosial məsələlərini müsbət həll etmək məqsədi ilə xüsusi təyinatlı fondlar yaradılır. Bu fondlar, müəssisə tərəfindən müstəqil qaydada, müəyyən olunmuş normalar üzrə, müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət məbləğindən ayırmalar və habelə təsisçilərin və başqa müəssisələrin əvəzsiz verdikləri üzvlük haqqı hesabına yaradılır.

Xüsusi təyinatlı fondlar tərkibində aşağıdakıları birləşdirir:

- yığım fondunu, sosial sferanın fondunu və istehlak fondunu.

Yığım fondunun vəsaitləri müəssisənin (şirkətin, firmanın) istehsalının inkişafına və təsis sənədlərində nəzərdə tutulan buna oxşar işlərin, xüsusilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsinə yönəldilir:

- fəaliyyətdə olan istehsalatın texniki cəhətdən silahlandırılmasına, yenidən qurulmasına, genişləndirilməsinə və yeni obyektlərin tikilməsinə;
- avadanlıqların və cihazların əldə olunmasına, elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına;
- aksiyaların, istiqrazların və digər qiymətli kağızların buraxılması və yayılması ilə əlaqədar olan xərclərin ödənilməsinə;
- investisiya fondunun, birgə müəssisələrin, aksionerlər cəmiyyətinin və assosiasiyaların yaradılmasına olan üzvlük və yaradılma qaydası təsis sənədlərinə əsasən müəyyənləşdirilir.

Xüsusi təyinatlı fondların yaradılmasını və onun vəsaitindən istifadə vəziyyətini yoxlayarkən, auditor bu fondların yaradılmasının və istifadəsinin uçotunun ayrı-ayrılıqda aparılması haqda respublikamızda yoxlama gününə qüvvədə olan təlimata (qaydaya) mükəmməl bələd olmalı və onun tələblərinə əməl etməlidir.

Auditor xüsusi təyinatlı fondların yoxlanılması üçün lazım gələn informasiya mənbələrini də dərinlən bilməli və onlardan ətraflı istifadə etməyi bacarmalıdır. Mühasibat uçotunun yeni hesablar planında xüsusi təyinatlı fondları uçota almaq məqsədi ilə 333 «Qanunvericilik üzrə ehtiyat» sintetik hesabının ayrıca subhesabları nəzərdə tutulmuşdur. Bu fondlar üzrə əməliyyatların sintetik və analitik uçotunun registri kimi 12 saylı xurnal-orderdən istifadə olunur. Bu fondların hesabat dövrünün əvvəlinə və axırına olan vəsaitlərinin qalıq məbləğləri balansın passivinin 1-ci bölməsində ümumi məbləğ üzrə göstərilir. Eyni zamanda, xüsusi və təyinatlı fondların hər birinin qalığı, daxilolmalar və onlardan istifadə edilməsi balans əlavənin (illik hesabatın 5 saylı formasının) xüsusi bölməsində əks etdirilir.

Qüvvədə olan (hələlik) qaydaya görə xüsusi təyinatlı fondlar yaradılarkən və onların tamamlanmasına vəsait daxil olarkən onlara aşağıdakı kimi mühasibat yazılışı tərtib edilməlidir:

Mənfəət hesabına xüsusi təyinatlı fondlar yaradıldıqda (tamamlandıqda):

Debet 801 «Ümumi mənfəət (zərər)»

Kredit 343 «Keçmiş illərin bölüşdürülməmiş mənfəəti (ödənilməmiş zərəri)» hesabının müvafiq subhesabı.

Yoxlamada kapital qoyuluşu hesabına əldə olunan vəsaitin, habelə yaşayış binalarının və obyektlərin əvəzsiz olaraq verilməsi üzrə olan əməliyyatlar da diqqətlə araşdırılmalıdır. Auditor unutmamalıdır ki, bu cür əvəzsiz daxil olan yaşayış binaları və yaşayış fondunun obyektləri Əmlak Komitəsinin (yaxud da xüsusi audit qiymətdə qoyma təşkilatının) qoyduğu qiymətlə (əgər icazə verilərsə, onu əvəzsiz verən müəssisənin təhvil-təslim aktında göstərilən qiymətlə) mədaxil edilərək uçotda əks etdirilməlidir. Bu cür əməliyyatlara aşağıdakı kimi mühasibat yazılışı verilməlidir:

Debet 111 «Torpaq, tikili və avadanlıqlar – Dəyər»

Kredit 343 «Keçmiş bölüşdürülməmiş mənfəəti (ödənilməmiş zərəri)» sintetik hesabının 4-cü «Sosial sferanın fondu» subhesabı.

Əvəzsiz daxil olan sair aktivlərin məbləğinə aşağıdakı kimi mühasibat yazılışı tərtib olunmalıdır:

Debet 101 «Qeyri-maddi aktivlər – Dəyər» hesabı; 201 «Materiallar» hesabı;

Kredit 343-4 «Sosial sferanın fondu» subhesabı.

Sosial sferanın fondu, habelə istehlak fondu da mənfəət hesabına yaradılarkən və həmin fondlara mənfəət hesabına vəsait köçürüldükdə və həmin subhesabların kreditinə və 801 saylı hesabın debetinə yazılış verilir. Xüsusi təyinatlı fondlar hesabının 5-ci «istehlak fondları» subhesabına məqsədli ödənişlər (üzvlük-iştirak haqqı) daxil ola bilər. Buna aşağıdakı kimi mühasibat yazılışı verilməlidir:

Debet 302 «Nominal (nizamnamə) kapitalının ödənilməmiş hissəsi;

Kredit 343-15 «istehlak fondları» subhesabı

Auditor müəssisədə xüsusi təyinatlı fondlar haqqında mövcud vəziyyəti müəyyən etmək və bu sahədə düzgün fikir söyləmək üçün hökmən bu fondlar üzrə baş vermiş əməliyyatların uçotda və hesabatda əks etdirilməsinin düzgünlüyünə əmin olmalıdır.

Bunun üçün yuxarıda göstərilən məsələlər diqqətlə araşdırılmalı, uçot və hesabatda yol verilən nöqsanlar aradan qaldırılmalıdır. Ona görə ki, düzgün olmayan məlumat mənbələrinə əsaslanıb, yoxlanılan iqtisadi subyektin fəaliyyətinə obyektiv qiymət vermək qeyri-mümkündür.

II FƏSİL. BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN TƏHLİLİ METODİKASI VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

2.1. Təhlilin məzmunu, vəzifələri və informasiya mənbələri

Mütərəqqi təsərrüfatçılıq formalarının inkişafı və bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq idarəetmənin ən mühüm funksiyalarından biri salyılan iqtisadi təhlilin vəzifələri kompleksi genişlənir, tədqiq edilən hadisə və proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi daha da mürəkkəbləşir, amilli (çoxamlli) təhlilin dəqiqliyinə və operativliyinə tələbat artır. Bu isə, öz növbəsində, maliyyə nəticələrinin iqtisadi təhlilinin mövcud metodikasının mühasibat uçotu və hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tələblərinə uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsini və ona yeni aspektlərin əlavə olunmasını tələb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə bir vəziyyət ilk növbədə müəssisənin maddi, əmək və maliyyə resurslarından istifadə səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verən mənfəət və rentabellik göstəricilərinə aiddir. Çünki, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində mənfəət müəssisənin (firmanın) istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsində əsas keyfiyyət göstəricisi hesab olunur. Bundan başqa, müasir dövrdə mənfəət müəssisənin elmi-texniki, iqtisadi və sosial inkişafı üçün əsas vəsait mənbəyi rolunu oynayır. Göründüyü kimi, müxtəlif mülkiyyət münasibətləri şəraitində istehsalın inkişafının sürətləndirilməsi və onun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində mənfəət göstirici mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu hər şeyd əvvəl, bizim fikrimizcə, bazar münasibətlərini tənzimləyən iqtisadi qanunların fəaliyyəti ilə də bilavasitə əlaqədardır.

Məlumdur ki, bazar münasibətlərinə keçid şəraitində mənfəət yalnız müəssisənin kommersiya fəaliyyətinin nəticələrindən deyil, eləcə də satılan məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərindən, satış qiymətindən, satışın həcmi və

strukturundan, istehsal olunmuş məhsulun keyfiyyətindən, material resurslarının bazar qiymətlərindən də asılıdır. Ona görə də, mənfəəti yaradan amillərin düzgün müəyyən edilməsi və onların dəqiq təsnifatı iqtisadi təhlilin yeni metodikasının hazırlanması üçün nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Bu da, öz növbəsində bazar situasiyalarını nəzərə almaqla müəssisənin fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi sayılan mənfəətin dərinədən və hərtərəfli təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsini tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumiləşdirici göstərici kimi mənfəət, bazarda baş verən dəyişikliyə tez reaksiya verir və azad rəqabət zamanı əlverişli üstünlük yaradır. Bazara keçid şəraitində o, kompleks xarakter alır, müəssisənin (firmanın) fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini əhatə edir, onların istehsal-kommersiya fəaliyyətinin mühüm elementlərindən birinə çevrilir. Ümumiyyətlə, müəssisənin maliyyə nəticələrinin iqtisadi təhlilinin prinsipinə yeni metodikanın yaradılması üzrə aparılan iş, onun tərkib hissələrinin sistemliliyini vəə kompleksliyini tələb edir. Bu isə onu göstərir ki, bazar münasibətləri şəraitində ümumi balans mənfəətinin iqtisadi təhlili geniş göstəricilər sistemini əhatə etməli və burada yalnız iqtisadi amillər deyil, eləcə də sosial, texniki və texnoloji amillər də nəzərə alınmalıdır. Yalnız bu qaydada təşkil edilən iqtisadi təhlil onun praktiki nəticələrini yaxşılaşdırma və idarəetmə üçün zəruri informasiya əldə etməyə imkan verə bilər. Məhz bu baxımdan, yuxarıda qeyd olunanlar nəzərə alınmaqla, ümumi balans mənfəətinin iqtisadi təhlilinin mövcud metodikasına müasir təsərrüfatçılıq formalarının tələblərinə cavab verən yeni aspektlərin əlavə edilməsi məqsəduyğundur.

Məlumdur ki, müəssisənin (firmanın) son maliyyə nəticəsi sayılan mənfəətin amilli (çoxamilli) təhlili, mövcud mühasibat və statistik hesabatların məlumatlarından istifadə etməklə iriləşdirilmiş amillər əsasında həyata keçirilir. Ona görə də bazar münasibətləri şəraitində mənfəətin çoxamilli təhlili metodikasına satışın həcmnin artması və maya dəyərinin aşağı salınması amilləri ilə yanaşı elmi-texniki tərəqqi faktorunun da daxil edilməsi xüsusi effekt verə bilər.

Bu, yalnız analitik nöqteyi-nəzərdən deyil, eləcə də müəssisənin (firmanın) idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi baxımından da zəruridir.

Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı və istehsalın texnoloji proseslərinin fasiləsiz təkmilləşdirilməsi şəraitində mənfəətin səviyyəsinə təsir göstərən intensiv amillərin təhlili metodikasına xüsusi diqqət yetirilir. Çünki, bu amillər nisbətən sərbəst olmaqla mənfəətin səviyyəsinə həlledici təsir göstərir, texnika və texnologiyanın təkmilləşdirilməsi, məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı olan keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliklərini özündə birləşdirir. Eyni zamanda, mili bazarın formalaşması, müxtəlif mülkiyyət formalarına keçid, sərbəst qiymət siyasəti, kiçik, orta və xarici investisiyalı müəssisələrin meydana gəlməsi, yeni iqtisadi mexanizmin təşəkkül tapması və sair amillər də təsərrüfat subyektlərinin son maliyyə nəticəsi sayılan mənfəətə öz təsirini göstərir. Bu işə, öz növbəsində, ümumi balans mənfəətinin təhlili metodikasında, onun iqtisadi göstəricilər sistemində müvafiq dəyişikliklər aparılmasını tələb edir.

Göründüyü kimi, bazar iqtisadiyyatına keçid müəssisələrin istehsal, təsərrüfat və kommersiya fəaliyyətinin nəticələrinin yeni, daha yüksək səviyyədə təhlilini tələb edir. Bu işdə mənfəətin kütləsinin artırılması ehtiyatlarının axtarılması mexanizmini yaratmağa imkan verən elmi cəhətdən əsaslandırılmış iqtisadi göstəricilər sisteminin işlənilib hazırlanmasının müstəsna əhəmiyyəti vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, mənfəətin amilli (çoxamilli) təhlili metodikasının müxtəlif aspektlərinin hazırlanması ilə bağlı intensiv elmi tədqiqat işlərinin aparılmasına baxmayaraq, hələ də iqtisad elmində və təcrübədə indiyə qədər mühüm amillərin (onların iqtisadi məzmununa uyğun) təsirinin hesablanması və qiymətləndirilməsinin nümunəvi qaydası yoxdur. Belə bir metodikanın olmaması, öz növbəsində, müəssisənin (firmanın) istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə real qiymət verməyə, onun sosial və iqtisadi tərəflərinin qarşılıqlı əlaqəsini aşkara çıxarmağa və müəyyən edilmiş çatışmamazlıqların aradan qaldırılması üçün optimal idarəetmə qərarlarının işlənilib hazırlanmasına manne olur.

Məlumdur ki, müxtəlif mülkiyyət münasibətləri şəraitində mənfəət göstəricisinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi müəssisənin (firmanın) istehsal-

təsərrüfat fəaliyyətinin kompleks iqtisadi təhlilinin tərkib elementlərindən birinə çevrilir. Eyni zamanda, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təsərrüfat subyektlərində mənfəətdən vergilərin tutulmasına keçid maliyyə nəticələrinin sistemli təhlilini xeyli çətinləşdirir və bununla əlaqədar olaraq qüvvədə olan nümunəvi metodikaya yeniliklər edilməsi bir problem kimi meydana çıxır. Sadalanan istiqamət üzrə işlənilib hazırlanan metodika, bizim fikrimizcə, amilli (çoxamilli) təhlilin yeni momentlərini nəzərə almalı, mənfəətə təsir edən kompleks və spesifik amillərin sistemli şəkildə müəyyən edilməsinə əlverişli şərait yaratmalı, mühasibat uçotu və hesabatlarının müasir tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır.

Göründüyü kimi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində optimal idarəetmə orqanlarının işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsi prosesində müəssisələrin (firmaların) müstəqilliyi artır, mənfəət göstəricisi təsərrüfat subyektlərinin istehsal, kommersiya, investisiya və maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə edən mühüm iqtisadi parametərə çevrilir. Ona görə də, müasir dövrdə müəssisənin (firmanın) maliyyə vəziyyətinin təhlili və kompleks qiymətləndirilməsinin mənfəət və rentabellik kimi maliyyə nəticələri əsasında aparılması tamamilə təbii və qanunauyğun görünür. Çünki, mənfəət istehsalın səmərəliliyini xarakterizə edən mühüm göstərici olmaqla bir tərəfindən müəssisənin (firmanın) iqtisadi və sosial inkişafının əsas maliyyələşdirilməsi mənbəyi rolunda, digər tərəfdən dövlət və yerli büdcənin gəlirlərinin formalaşdırılması amilli kimi çıxış edir. Məhz bu baxımdan, bazar iqtisadiyyatı şəraitində istər təsərrüfat subyektləri və istərsə də dövlət mənfəətin mütləq məbləğinin artırılmasında daim maraqlı olur.

Göründüyü kimi, müasir dövrdə mənfəət müəssisənin (firmanın) öz xərcini ödəməsi və əlavə gəlir əldə etməsi prosesi, təsərrüfat subyektlərinin istehsal, investisiya, kommersiya və maliyyə fəaliyyətinin yekun nəticə göstəricisi olmaqla, iqtisadiyyatda baş verən keyfiyyət dəyişikliklərini özündə əks etdirir. Ona görə də, təcrübədə müəssisənin (firmanın) təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin kompleks təhlilinin mənfəət və rentabellikdən başlanılması məqsədəuyğun sayılır.

Məlumdur ki, bazar münasibətləri şəraitində mənfəətin idarə olunması onun formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi prosesinin sistemli təhlili

metodikasının işlənilib hazırlanmasını obyektiv zərurətə çevirir. Çünki, belə bir metodika həm daxili istifadəçilər və həm də vergi orqanları, kreditorlar və investorlar üçün vacib olmaqla, mənfəətin mütləq məbləğinin, təsisçilərin və səhmdarların gəlirlərinin artırılması üzrə müəssisənin potensial imkanını müəyyən etməyə və təsərrüfat subyektlərinin maliyyə «sağlamlığını» dəqiq proqnozlaşdırmağa imkan verir. Ona görə də iqtisadi ədəbiyyatlarda və tədris-metodik vəsaitlərdən qeyd olunan problemin ciddiliyi nəzərə alınaraq mənfəətin formalaşması və istifadə olunmasının təhlilinin bir neçə mərhələdə aparılması təklif olunur və onun təcrübədə böyük effekt verdiyi xüsusi vurğulanır: 1. Ümumi balans mənfəətinin tərkibi, strukturu və dinamikasının təhlili; 2. Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətin amilli təhlili; 3. Sair satışdan yaranan mənfəətin və satışla əlaqədar olaraq olmayan gəlir və itkilərin təhlili; 4. Mənfəətin bölüşdürülməsinin təhlili; 5. Mənfəətdən vergilərin təhlili; 6. Xalis mənfəətin formalaşmasının təhlili; 7. Xalis mənfəətin yığım və istehlak fondları arasında bölüşdürülməsi və istifadəsinin səmərəliliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi; 8. Təhlilin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi və mənfəət üzrə proqnozun işlənilib hazırlanması.

Bizim fikrimizcə, iqtisadi təhlilin sadalanan mərhələlər üzrə məqsədinə nail olunması aşağıdakı vəzifələr kompleksinin sistemli şəkildə həllini tələb edir:

1. Mənfəət planının (proqnozunun) əsaslılığının təhlili və qiymətləndirilməsi;
2. Ümumi balans mənfəətinin tərkibinin, strukturunun və dinamikasının öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi;
3. Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan mənfəətə təsir edən amillərin müəyyən edilməsi və onların təsirinin hesablanması;
4. Mənfəətin həcmnin artırılması ehtiyatlarının müəyyən edilməsi və müəssisənin (firmanın) gələcək inkişaf perspektivi nəzərə alınmaqla onlardan istifadə ührə tədbirlər planının işlənilib hazırlanması; Mənfəətin bütün bu göstəricilər üzrə təhlili üçün əsas obyekt məhsul (iş və xidmətlər) satışının həcmi və onun maliyyə nəticəsi, satışdan kənar gəlir və itkilər, ayrı-ayrı satış növlərindən daxil olmalar, sair satışdan əldə edilən mənfəət hesab

olunur. Maliyyə nəticələrinin təhlili və qiymətləndirilməsi prosesində Mənfəət və zərər haqqında hesabat (xərclərin funksiyası üzrə) (əlavə №4) formasının, biznes-planın məlumatlarından, eləcə də 601, 611, 702, 731, 801 sayılı hesablar üzrə əks etdirilən mühasibat uçotu informasiyasından və digər uçot qeydiyyatlarından istifadə edilir.

2.2. Ümumi mənfəətin tərkibi və dinamikasının təhlili

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin istehsal, təchizat, satış və maliyyə fəaliyyətinin müxtəlif maliyyə nəticələrinin göstəricilər sistemində son dəyər qiymətini alır. Məlumdur ki, müasir dövrdə təsərrüfat subyektlərinin mənfəət planı onların istehsal-maliyyə planının tərkib hissəsi hesab olunur və müəssisənin (firmanın) ümumi mənfəət məbləği «balans mənfəəti» göstəricisi ilə xarakterizə edilir.

Göründüyü kimi, bazar münasibətləri şəraitində ümumi balans mənfəətinin əsas tərkib elementlərindən biri olan məhsul (iş, xidmət) satışından əldə edilən mənfəətin planının (proqnozunun) real və əsaslı olmasının qiymətləndirilməsi ilə başlanılır. Çünki, müasir dövrdə mənfəət planının (proqnozunun) əsaslı olması perspektivdə müəyyən təşkilati-texniki tədbirlərin yerinə yetirilməsinə, dövlət və yerli büdcələrin gəlirlərinin formalaşmasına, sosial inkişafa zəruri vəsaitin yönəldilməsinə bilavasitə təsir göstərməklə müəssisənin (firmanın) maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsinə və ödəmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılmasına əlverişli şərait yaradır. Aydındır ki, müəssisənin (firmanın) istehsal, təsərrüfat, investisiya və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi və istifadə edilməmiş daxili ehtiyat mənbələrinin müəyyən olunması prosesində mənfəət planının (proqnozunun) reallığının və əsaslılığının təhlili mühüm əhəmiyyətə malik olmaqla müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub olan təsərrüfat subyektlərində istehsalın səmərəliliyini və mənfəətin mütləq məbləğini əvvəlcədən hesablamağa və qiymətləndirməyə imkan verə bilər. Ona görə də, müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəət planının (proqnozunun)

əsaslılığının və reallığının təhlili metodikası ilk növbədə mənfəətin artırılması mənbələrinin biznes-plana daxil edilməsini nəzərdə tutur. Bundan başqa, mənfəət planının (proqnozunun) reallığının təhlili prosesində mənfəəti formalaşdıran amillər dərindən öyrənilməli (ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə) və qiymətləndirilməlidir. Bu məqsədlə aşağıdakı formada analitik cədvəlin tərtib olunması daza məqsədəuyğundur.

Cədvəl 2.1.

Mənfəət planının (proqnozunun) reallığının təhlili (ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə)

Göstəricilər	2013	2014 biznes-plan üzrə	Kənarlaşma (+; -)
Məhsul miqdarı (ədəd)	18000	18667	+667
Məhsul vahidinin maya dəyəri (mann.)	395	400	+5
Məhsul vahidinin qiyməti (mann.)	485	500	+15
Mənfəət (min.man.)	1620	1866,7	+246,7

2.1. sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, fəaliyyətini öyrəndiyimiz təsərrüfat subyekti üzrə 2003-cü ilə nisbətən mənfəətin mütləq məbləğinin 246,7 min manat artırılması (obyektiv amillər hesabına) proqnozlaşdırılmışdır. Bizim fikrimizcə, biznes-plan üzrə mənfəətin mütləq məbləğinin artırılmasının aşağıdakı amillər hesabına təmin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

1. Məhsulun (iş və xidmətlərin) həcmnin artması hesabına:

$$+667 \times (485 - 395) = +60,030 \text{ min.man.}$$

2. Məhsul (iş, xidmət) vahidinin maya dəyərinin dəyişməsi hesabına:

$$+5 \times 18667 = -93,335 \text{ min.man.}$$

3. Məhsul (iş, xidmət) vahidinin qiymətinin yüksəlməsi hesabına:

$$18667 \times (+15) = +280,005 \text{ min.man.}$$

Aparılan hesablamalardan göründüyü kimi, bazarm ünasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin istehsal, təsərrüfat, investisiya və kommersiya fəaliyyətinin əsası sayılan mənfəət planının (proqnozunun) əsaslılığı onu

formalaşdırın obyektiv amillərin reallığından birbaşa asılıdır. Bu tezisi məhsul (iş və xidmətlər) satışının həcmi, maya dəyəri, satışdan əldə edilən məbləğ, məhsul çeşidinin dəyişməsi kimi amillər nəzərə alınmaqla praktikada geniş tətbiq olunan gərginlik əmsalı vasitəsilə də sübut etmək mümkündür. Çünki, bazar münasibətləri şəraitində gərginlik əmsalı məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin aşağı salınması məbləğini dəqiq xarakterizə edir.

Məlumdur ki, ümumi balans mənfəəti müəssisənin istehsal, təsərrüfat, investisiya və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi hesab edilməklə məhsul (iş, xidmət) satışından əldə olunan mənfəəti (zərəri), sair satışdan yaranan mənfəəti (zərəri), satışla əlaqədar olmayan gəlir və itkilərin saldosunu özündə birləşdirir. Amilli (çoxamlli) iqtisadi təhlil prosesində balans mənfəəti aşağıdakı düsturla hesablanır və qiymətləndirilir:

$$M_b = \pm M_{ms} \pm M_{ds} \pm M_{qs}$$

Burada, M_b – balans mənfəətini, M_{ms} – məhsul (iş, xidmət) satışından yaranan mənfəəti, M_{ds} – sair satışın nəticələrini; M_{qs} – isə satışla əlaqədar olmayan gəlir və itkilərin saldosunu göstərir.

Məlumdur ki, bazar münasibətləri şəraitində balans mənfəətinin təhlili və qiymətləndirilməsi metodikası maliyyə təhlilinin əsas metodlarından sayılan aşağıdakı elementləri özündə birləşdirir: 1. Göstəricilərin üfüqi təhlili; 2. Göstəricilərin şaquli təhlili; 3. Göstəricilərin trend təhlili.

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən istiqamətlər üzrə real elmi nəticəyə nail olmaq üçün ümumi balans mənfəətinin tərkibinin, quruluşunun və dinamikasının təhlili prosesində inflyasiya (deflyasiya) amili mütləq nəzərə alınmalı və məhsul (iş və xidmət) satışından əldə olunan pul gəlirləri (ƏDV və aksizlər daxil edilmədən) məhsulun satış qiymətinin orta artım indeksinə görə təshih edilməlidir. Bu qayda üzrə ümumi balans mənfəətinin məbləği təshih olunduqdan sonra onun tərkibi, strukturu və dinamikası aşağıdakı formada analitik cədvəlin köməyi ilə təhlil edilə və qiymətləndirilə bilər.

Müəssisənin ümumi mənfəətinin tərkibi vəə dinamikasının təhlili (min man)

Ümumi balans mənfəətinin tərkibi	2013		2014				2013-cü ilin müqayisəli qiymətlərilə faktiki mənfəət məbləği
	Məbləğ	Strukturu %-lə	Plan		Faktiki		
			Məbləğ	Strukturu %-lə	Məbləğ	Strukturu %-lə	
Məhsul (iş, xidmət) satışından yaranan mənfəət	4833	96,66	5967	96,8	6432	96,48	5150
Sair satışdan əldə olunan mənfəət	-	-	-	-	-	-	-
Satışla əlaqədar olmayan gəlir və itkilərin saldosu	167	3,34	200	3,2	235	3,52	183
Balans mənfəəti	5000	100	6167	100	6667	100	5333

2.2. sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisədə (firmada) ümumi mənfəət üzrə biznes-plan 8,1% artıqlaması ilə yerinə yetirilmiş və 2013-cü ilə nisbətən onun artım tempi (müqayisəli qiymətlərlə) 6,66%-ə bərabər olmuşdur. Ümumi mənfəətin tərkibində məhsul (iş və xidmət) satışından əldə olunan mənfəətin xüsusi çəkisi 96,48% və bu pozisiya üzrə satışla əlaqədar olmayan gəlir və itkilərin saldosu 3,52% təşkil etmişdir. Lakin, bazar münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq onların xüsusi çəkisi daim dəyişə bilər.

Məlumdur ki, ümumi balans mənfəətinin, vergitutulan və xalis mənfəətin məbləği çoxsaylı obyektiv və subyektiv amillərdən asılıdır. Bununla yanaşı, müəssisədə (firmada) tətbiq edilən uçot siyasətinin də mənfəətə xeyli təsiri vardır. Belə ki, təsərrüfat subyektləri mühasibat uçotu haqqında qanuna və digər normativ sənədlərə əsasən maliyyə nəticələrinin formalaşmasına nəzərə cərpacaq dərəcədə təsir edə bilən uçotun bəzi metodlarından (1. Əmlakın əsas vəsaitlərə və ya azqiymətli və tez köhnələn əşyalara aid edilməsinin dəyər sərhədinin dəyişməsi; 2. Azqiymətli və tez xarab olan əşyalar üzrə köhnəlmənin hesablanması metodunun dəyişməsi; 3 sürətli amortizasiya metodundan istifadə olunması; 4. Qeyri-maddi

aktivlərin qiymətləndirilməsi və onlara amortizasiyanın hesablanması qaydalarının dəyişməsi; 5. İstehsal ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi metodlarının (FIFO, LIFO) seçilməsi; 6. Əsas vəsaitlərin təmiri üzrə xərclərin məhsulun maya dəyərinə silinməsi qaydasının dəyişməsi; 7. Gələcək dövrün xərclərinin örtülmə müddətinin dəyişməsi; 8. Məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin müəyyən edilməsi metodunun dəyişməsi) sərbəst surətdə istifadə etmək hüququna malikdir. Ona görə də, bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin (firmanın) uçot siyasətinin mənfəətə təsiri nəzərə alınmalı və onun balans mənfəətinə, vergitutulan mənfəətə, xalis mənfəətə və eləcə də vergilərin həcmində, səhmdarlara ödənilən dividendlərin məbləğinə təsiri müəyyən edilməli və qiymətləndirilməlidir.

2.3. Məhsul (iş və xidmət) satışından əldə edilən mənfəətin təhlili

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin (firmanın) istehsal, təsərrüfat, investisiya və kommersiya fəaliyyətinin son nəticələrini xarakterizə edən əsas iqtisadi göstəricilərdən biri məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləği hesab olunur. Çünki, müasir dövrdə məhsul (iş və xidmət) satışından əldə edilən mənfəət planının (proqnozunun) yerinə yetirilməsi təksə müəssisənin (firmanın) maliyyə fəaliyyətini deyil, həm də onun işgüzar fəallığını qiymətləndirmək üçün əsas meyar sayılır. Aydındır ki, bazar mexanizminin formalaşdırıldığı indiki zamanda məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləğinə obyektiv xarakterə malik olan müxtəlif amillər təsir göstərir: 1. Məhsulun satış qiymətinin dəyişməsi; 2. Satışın həcmində dəyişməsi; 3. Satılmış məhsulun strukturunun dəyişməsi; 4. Məhsulun maya dəyərinin dəyişməsi; 5. Məhsulun tərkibində qurul dəyişikliyini hesabına maya dəyərinin dəyişməsi; 6. Materialların qiymətinin və xidmət tariflərinin dəyişməsi; 7. Məhsulun bir manatına xərclərin dəyişməsi.

İqtisadi təhlil prosesində həmin amillərin mənfəətə təsiri aşağıdakı qaydada müəyyən olunur:

1. Məhsul satışından yaranan mənfəətin ümumi məbləğinin dəyişməsinin (ΔR) hesablanması:

$$\Delta R = R - R_0$$

2. Satılmış məhsulun qiymətinin dəyişməsinin mənfəətə təsirinin (ΔR_1) hesablanması:

$$\Delta R_1 = Nr_1 - Nr_{10} = R_{1q} - R_{0q1}$$

Burada, $Nr_1 = \sum r_1 q_1$ - hesabat ilində faktiki qiymətlə satışın həcmi, $Nr_{10} = \sum r_0 q_1$ - isə bazis ilinin qiyməti ilə hesabat ilində satışın məbləğini göstərir.

3. Məhsulun həcmində baş verən dəyişikliyin mənfəətə təsirinin (ΔR_2) hesablanması:

$$\Delta R_2 = R_0 K_1 - R_0 = R_0 (K_1 - 1)$$

Burada, R_0 – bazis dövründəki mənfəəti; K_1 – satışın həcmi artım əmsalını ifadə edir.

4. Məhsul strukturunda əmələ gələn dəyişikliklər səbəbindən məhsulun həcmi dəyişməsinin mənfəətə təsirinin (ΔR_3) hesablanması:

$$\Delta R_3 = R_0 (K_2 - K_1)$$

Burada, K_2 – satış qiyməti ilə satış həcmi artım əmsalını xarakterizə edir.

5. Məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasından əldə edilən qənaətin mənfəətə təsirinin (ΔR_4) hesablanması:

$$\Delta R_4 = S_{1,0} - S_1$$

6. Məhsulun tərkibində baş verən struktur dəyişikliyi hesabına maya dəyərinin dəyişməsinin mənfəətə təsirinin (ΔR_5) hesablanması:

$$\Delta R_5 = S_0 K_2 - S_{1,0}$$

Mühasibat uçotunun məlumatları əsasında materialın qiymətinin və xidmət tariflərinin dəyişməsinin (ΔR_6), eləcə də təsərrüfat intizamının pozulması ilə yaranan itkinin (ΔR_7) mənfəətə təsirini hesablamaq olar. sadalanan amillərin təsirinin cəmi hesabat dövründə mənfəət üzrə baş verən ümumi dəyişikliyə (ΔR) bərabər olur. Yəni

$$\Delta R = R_1 - R_0 = \Delta R_1 + \Delta R_2 + \Delta R_3 + \Delta R_4 + \Delta R_5 + \Delta R_6 + \Delta R_7$$

və ya

$$\Delta R = \sum_{i=1}^7 \Delta P_i$$

Lakin, müəssisələrin (firmaların) təsərrüfat təcrübəsindən məlumdur ki, məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin amilli (çoxamilli) təhlili prosesində ilk növbədə mənfəət planının (proqnozunun) icra səviyyəsi qiymətləndirilir. Bu məqsədlə aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir.

Cədvəl 2.3.

Məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin təhlili (min man)

Göstəricilər	2013	2014	Kənarlaşma (+, -)
1. Məhsul satışından əldə olunan pul gəliri	31750	33312	+1562
2. Satılmış məhsulun maya dəyəri	25783	26880	+1097
3. Məhsul satışından yaranan mənfəət	5967	6432	+465

2.3. sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, fəaliyyətini öyrəndiyimiz təsərrüfat subyekti üzrə 2013-cü ilə nisbətən 2014-cü ildə məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin müəyyən olunması formulasına daxil olan hər bir elementin dəyişməsi hesabına baş vermişdir. Lakin, məhsul (iş və xidmət) satışından əldə olunan mənfəətin məbləğinə hesablama formuluna daxil olan iki amillə yanaşı çoxlu sayda obyektiv xarakterə malik faktorlar təsir göstərir. İqtisadi ədəbiyyatlarda və elmi-tədqiqat işlərində yuxarıda sadaladığımız, ölkə iqtisadiyyatının ümumi inkişaf səviyyəsini və təsərrüfat subyektlərinin işgüzar fəallığını xarakterizə edən amillərin təsirini hesablamaq və qiymətləndirmək üçün aşağıdakı formada analitik cədvəlin tərtib olunması məqsədəuyğun sayılır.

Cədvəl 2.4.

Məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin amilli təhlili (min man.)

Göstəricilər	2013	2013-cü ilin qiyməti və maya dəyəri ilə 2014-cü	2003
--------------	------	--	------

		ildə satışın həcmi	
1. Məhsulun satışından əldə olunan pul gəliri	31750	32200	33312
2. Satılmış məhsulun maya dəyəri	25783	26107	26880
3. Məhsul satışından yaranan mənfəət	5967	6093	6432

2.4. saylı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, fəaliyyətini təhlil etdiyimiz təsərrüfat subyekti üzrə məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfətin məbləği 2013-cü ilə nisbətən 2014-cü ildə 465 min manat artmışdır. Bu artım aşağıdakı amillərin təsiri nəticəsində baş vermişdir:

1. Satılmış məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcmi və strukturunun dəyişməsi hesabına:

$$6093-5967=+126 \text{ min manat};$$

2. Məhsul (iş və xidmət) satışının həcmində dəyişməsi hesabına:

$$5967 \times \left(\frac{32200}{31750} \times 100 - 100 \right) : 100 = 84,1$$

3. Satılmış məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin strukturunun dəyişməsi hesabına:

$$126-84,1=+41,9 \text{ min manat}$$

4. Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) tam maya dəyərinin dəyişməsi hesabına;

$$26107-26880=-773 \text{ min manat};$$

5. Məhsulun (iş və xidmətlərin) satış qiymətinin dəyişməsi hesabına:

$$33312-32200=+1112 \text{ min manat};$$

Qeyd etmək lazımdır ki, məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləğinin dəyişməsinə səbəb olan obyektiv və subyektiv xarakterə malik amillərin təsirini iqtisadi təhlilin zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etməklə də hesablamaq olar. bu məqsədlə məhsul (iş və xidmət) satışı üzrə biznes-planın yerinə yetirilməsi əmsalı hesablanır ($32200:31750=1,0141$) və əvvəlki əmsala görə mənfəətin bazis məbləği təshih edilir ($5967 \times 1,0141 = 6041,1$). Növbəti mərhələdə məhsul (iş və xidmət) satışından əldə olunan mənfəətin mütləq məbləği bazis maya dəyəri və bazis qiyməti, satılmış məhsulun faktiki həcmi və faktiki

strukturuna görə yenidən qiymətləndirilir ($32200-26107=6093$). Daha sonra müəssisənin (firmanın) əldə edəcəyi mənfəətin mütləq məbləği məhsul satışının həcmi, strukturu və qiymətinin faktiki kəmiyyətinə və plan maya dəyərinə görə hesablanılır ($33312-26107=7205$). Təhlil prosesində daha real nəticədə nail olmaq üçün yuxarıda aparılan hesablamaları aşağıdakı cədvəldə əks etdirmək daha məqsədəuyğundur.

Cədvəl 2.5

Məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin məbləğinə birinci dərəcəli amillərin təsirinin hesablanması

Göstəricilər	Hesablama şərtləri				Mənfəətin məbləği, min man.
	satışın həcmi	Əmtəəlik məhsulun quruluşu	Satış qiyməti	Maya dəyəri	
Plan	Plan	Plan	Plan	Plan	5967
I şərt	Fakt	Plan	Plan	Plan	6051,1
II şərt	Fakt	Fakt	Plan	Plan	6093
III şərt	Fakt	Fakt	Fakt	Plan	7205
Fakt	Fakt	Fakt	Fakt	Fakt	6432

2.5. sayılı cədvəlin məlumatlarından istifadə etməklə məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin məbləğinə hesablamaya daxil olunan hər bir amilin təsirini müəyyən etmək və qiymətləndirmək mümkündür:

1. Məhsul (iş və xidmət) satışının həcmində dəyişməsi hesabına:
 $6051,1 - 5967 = +84,1$ min manat;
2. Əmtəəlik məhsulun (iş və xidmətlərin) quruluşunun dəyişməsi hesabına:
 $6093 - 6051,1 = +41,9$ min manat;
3. Məhsulun (iş və xidmətlərin) satış qiymətinin dəyişməsi hesabına:
 $7205 - 6093 = +1112$ min manat;
4. Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) tam maya dəyərinin dəyişməsi hesabına:
 $6432 - 7205 = -773$ min manat; o cümlədən:
 - a) material resurslarının qiymətinin dəyişməsi hesabına:
 $(-773) \times 91,4\% : 100\% = -706$ min manat;
 - b) resurs tutumunun dəyişməsi hesabına:
 $(-773) \times 8,6\% : 100\% = -67$ min manat;

Aparılan hesablamalardan göründüyü kimi, məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin məbləği satış qiymətinin yüksəlməsi hesabına artmışdır. Məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin yüksəlməsi hesabına mənfəətin mütləq məbləği 773 min manat, o cümlədən, resursların qiymətinin artması hesabına 706 min manat, məhsulun resurs tutumunun artması hesabına 67 min manat azalmışdır. Bundan başqa, yuxarıda aparılan hesablamalar məhsulun (iş və xidmətlərin) qiymətinin artım tempinin istehlak edilmiş resursların qiymətinin artım tempindən yüksək olması fikrinə gəlməyə imkan verir. Məhsulun (iş və xidmətlərin) qiymətinin artım indeksinin resursların qiymətinin artım indeksinə nisbəti qiymətin deflyatoru adlanır ki, bu da maliyyə məhsuldarlığını, daha doğrusu resursların qiymətinin artımı məhsulun qiymətinin artımı ilə ödənilməsini xarakterizə edir. fəaliyyətini öyrəndiyimiz təsərrüfat subyektində məhsulun qiymət indeksi 1,034534 (33312:32200), resursların qiymət indeksi isə 1,027042 (26880-67)/26107 təşkil etmişdir. Deməli, qiymət deflyatoru 1,0073 ($1,034534/1,027042$) müsbətdir ki, bu da öz növbəsində, mənfəətin 406 min manat (1112-706) məbləğində artımına səbəb olmuşdur.

Bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin istehsal, maliyyə, investisiya və kommersiya fəaliyyətinin son nəticəsi sayılan məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin təhlili prosesinin növbəti mərhələsində ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə satışdan əldə edilən mənfəət planının (proqnozunun) yerinə yetirilməsi və onun dinamikası nəzərdə keçirilir. Məlumdur ki, ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə satışdan əldə edilən mənfəətin mütləq məbləğinə satışın həcmi, onun maya dəyəri və satış qiymətinin dəyişməsi kimi amillər təsir göstərir. Yuxarıda sadalanan amillərin ayrı-ayrı məhsul növlərinin satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləğinin dəyişməsinə təsirini iqtisadi təhlilin zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etməklə hesablama və qiymətləndirmək mümkündür.

Cədvəl 2.6.

Ayrı-ayrı məhsul növlərinin satışından əldə edilən mənfəətin amilli təhlili

Məhsul növü	Satılmış məhsulun miqdarı, ədəd		Məhsulun satış qiyməti, man		Məhsul vahidinin maya dəyəri, man.		Məhsul satışından yaranan mənfəət, man.		Mənfəətin plan məbləğindən kənarlaşma, min man.			
	plan	fakt	plan	fakt	plan	fakt	plan	fakt	ümu-mi	o cümlədən, amillərin hesabına		
										satış həcmi	qiymət	maya dəyəri
A	1900	1617	5000	5200	4000	4500	1900	1132	-768	-283,0	+323,4	-808,4
B	1867	1767	6000	6100	5000	5120	1867	1731	-136	-100,0	+176,7	-212,0
S	900	1017	7000	7350	5700	5560	1170	1820	+650	+152,1	+356,0	+142,3
B	633	853	7500	7800	5874	5750	1030	1749	+719	+357,7	+255,9	+105,8
Yekun	5300	5254					5967	6432	+465	+126,8	+1112	-772,3

2.6 sayılı cədvəlin məlumatlarından istifadə etməklə («A» məhsulu üzrə) zəncirvari yerdəyişmə üsulunun tətbiqi üçün vacib sayılan aşağıdakı analitik hesablamalar sisteminin aparılması zəruridir:

$$M_{so}=1900 \times (5000-4000)=1900 \text{ min manat};$$

$$M_{s \text{ şərti } 1} = 1617 \times (5000-4000)=1617 \text{ min manat};$$

$$M_{s \text{ şərti } 2} = 1617 \times (5200-4000) = 1940,4 \text{ min manat};$$

$$M_{s \text{ } 1} = 1617 \times (5200-4500) = 1132 \text{ min manat};$$

Hesablamaları bu qayda ilə apardıqdan sonra qeyd etdiyimiz amillərin təsirini müəyyən ardıcılıqla təyin etmək mümkündür:

1. Məhsul satış həcmi dəyişməsi hesabına:

$$\Delta M_{s(Q)} = 1617 - 1900 = -283 \text{ min manat};$$

2. Məhsulun satış qiymətinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta M_{s(Q)} = 1940,4 - 1617 = +323,4 \text{ min manat};$$

3. Məhsulun maya dəyərinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta M_{s(md)} = 1132 - 1940 = -808,4 \text{ min manat}$$

Qeyd etmək lazımdır ki, digər məhsul (iş və xidmət) növləri üzrə də hesablamalar analoji qaydada aparılır.

Aparılan hesablamalardan göründüyü kimi, bazar münasibətləri şəraitində mənfəət yalnız müəssisənin (firmanın) istehsal və kommersiya fəaliyyətinin nəticələrindən deyil, eləcə də məhsulun (iş və xidmətlərindən) maya dəyərindən, onun satış qiymətindən, məhsul satışının həcmi və quruluşundan, məhsulun keyfiyyətindən, material resurslarının bazar qiymətindən asılıdır. Ona görə də, müasir dövrdə mənfəəti formalaşdıran amillərin düzgün müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi iqtisadi təhlilin yeni metodikasının hazırlanması üçün nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Aydınır ki, mənfəətin təhlilinin prinsipcə yeni metodikasının hazırlanması onun tərkib hissələrinin sistemliyini və tamlığını tələb edir. Bu isə onu göstərir ki, bazar münasibətləri şəraitində mənfəətin təhlili metodikası geniş göstəricilər sisteminə əsaslanmalı və bu zaman təkcə iqtisadi faktorlar deyil, eləcə də sosial, texniki və texnoloji amillər də nəzərə alınmalıdır. Yalnız bu qaydada təşkil olunan təhlil onun praktiki nəticələrini yaxşılaşdırma və idarəetmə üçün zəruri olan qərarların işlənilib hazırlanmasına əlverişli şərait yarada bilər.

2.4. Rentabelliyn göstəricilər sistemi və onların amilli təhlili

Məlumdur ki, bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin istehsal, maliyyə, investisiya və kommersiya fəaliyyətinin iqtisadi cəhətdən səmərəliliyi (məqsədəuyğunluğu) yalnız mütləq göstəricilər vasitəsi ilə deyil, eləcə də nisbi göstəricilərlə xarakterizə olunur. Aydınır ki, rentabelliyn göstəricilər sistemi nisbi göstəricilər blokuna aiddir. rentabellik göstəriciləri sözün geniş mənasında bütövlükdə müəssisənin (firmanın, səhmdar cəmiyyətinin və s.) işinin səmərəliliyini, onun fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərinin (istehsal, kommersiya, investisiya) gəlirliyini, xərclərin ödənilməsini və s. xarakterizə edir. Göründüyü kimi, mənfəətə nisbətən rentabellik göstəriciləri müasir dövrdə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələrini daha dolğun əks etdirməyə imkan verir. Çünki, həmin göstəricilər istehsal resurslarından istifadənin səmərəliliyini xarakterizə etməklə, müəssisənin fəaliyyətinin son nəticələrinin

qiymətləndirilməsində, investisiya siyasətində və qiymətin əmələ gəlməsində geniş istifadə olunur. Məhz buna görə də, iqtisadi ədəbiyyatlarda rentabelliyn iqtisadi mahiyyəti onun göstəricilər sistemi vasitəsi ilə araşdırılır. Bizim fikrimizcə, tədqiqatı sadələşdirmək məqsədilə rentabellik səviyyəsini xarakterizə edən göstəriciləri bir neçə qrupda birləşdirmək olar: 1. İstehsala və investisiya layihələrinə sərf olunan xərclərin ödənilməsini xarakterizə edən göstəricilər sistemi; 2. Satışın mənfəətliliyini (gəlirliliyini) xarakterizə edən göstəricilər sistemi; 3. Kapitalın və onun tərkib elementlərinin gəlirliliyini xarakterizə edən göstəricilər sistemi. Qeyd etmək lazımdır ki, təcrübədə yuxarıda sadalanan bütün göstəricilər balans mənfəəti, məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəət və xalis mənfəət əsasında hesablanılır və qiymətləndirilir. Əsas fəaliyyətin rentabelliyi (xərclərin ödənilməsi) məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin (M_s) və ya xalis mənfəətin (M_x) reallaşdırılmış məhsula çəkilən xərclərin məbləğinə (M_d) nisbəti kimi müəyyən olunur və məhsul (iş və xidmət) istehsalı və satışına sərf olunan hər pul vahidinə düşən mənfəətin məbləğini xarakterizə edir:

$$R_x = \frac{M_s}{M_d} \text{ və ya } R_x = \frac{M_x}{M_d}$$

İnvestisiya layihələrinin ödənilməsinin rentabelliyi də (R_n) analoji qaydada hesablanılır:

$$R_n = \frac{M_b}{K_x + K_b} \text{ və ya } P_x = \frac{M_x}{K_x + K_b}$$

Burada, K_x , K_b – xüsusi və borc kapitalını göstərir. Satışın rentabelliyi (R_s) balans mənfəətinin və ya xalis mənfəətin məhsul (iş və xidmət) satışından əldə edilən pul gəlirlərinin mütləq məbləğinə (V) nisbəti kimi müəyyən olunur və sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyini (satışın hər manatına düşən mənfəətin məbləği) xarakterizə edir.

$$R_s = \frac{M_s}{V} \text{ və ya } R_s = \frac{M_x}{V}$$

Kapitalın rentabelliyi (gəlirliliyi) isə balans (xalis) mənfəətinin investisiya olunmuş bütün kapitalın (K_1), istehsal kapitalının (K_i) orta illik dəyərinə nisbəti kimi müəyyən olunur:

$$R_k = \frac{M_b}{K_l}; R_k = \frac{M_c}{K_l} \text{ və ya } R_k = \frac{M_x}{K_l}$$

Məlumdur ki, bütövlükdə müəssisə (firma) üzrə hesablanmış istehsalın rentabellik səviyyəsi üç əsas amildən satılmış məhsulun quruluşunun (UD_1), onun maya dəyərinin (MD) və orta satış qiymətinin (Q_i) dəyişməsindən asılıdır. Həmin göstəricinin çox amilli təhlili modelini aşağıdakı kimi formalaşdırmaq mümkündür:

$$R_x = \frac{M_s (Q_{um}, UD_i \times Q_i M_{di})}{M_d (Q_{um} \times UD_i \times M_{di})}$$

İstehsalın rentabellik səviyyəsinə yuxarıda sadalanan birinci dərəcəli amillərin təsirini hesablamaq üçün zəncirvari yerdəyişmə üsulu tətbiq olunmaqla 2.4 və 2.5 sayılı cədvəllərin məlumatlarından istifadə etmək olar.

$$R_{xpl} = \frac{M_{spl} (Q_{umpl} UD_{pl} M_{dpl})}{M_{dpl} (Q_{umpl} UD_{pl} M_{dpl})} = \frac{5967}{25783} \times 100 = 23,14\%$$

$$R_{xşarti1} = \frac{M_{sşarti1} (Q_{umf} UD_{pl} Q_{pl} M_{dpl})}{M_{dşarti1} (Q_{umşarti1} UD_{pl} \times M_{dpl})} = \frac{5967 \times 1,0141}{25783 \times 1,0141} = 23,14\%$$

$$R_{xşarti2} = \frac{M_{sşarti2} (Q_{umf} UD_f Q_{pl} M_{dpl})}{M_{dşarti2} (Q_{umf} UD_f \times M_{dpl})} = \frac{6093}{26107} \times 100 = 23,34\%$$

$$R_{xşarti3} = \frac{M_{sşarti3} (Q_{umf} UD_f Q_f M_{dpl})}{M_{dşarti3} (Q_{umf} UD_f \times M_{dpl})} = \frac{7205}{26107} \times 100 = 27,60\%$$

$$R_{xf} = \frac{M_{s1} (Q_{umf} UD_f Q_f M_{df})}{M_{d1} (Q_{umf} UD_f \times M_{df})} = \frac{6432}{26880} \times 100 = 23,93\%$$

$$\Delta R_x = R_{xf} - R_{xpl} = 23,93 - 23,14 = +0,79\%$$

O cümlədən:

1) Satışın həcmnin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R_{x(Q)} = 23,14 - 23,14 = 0$$

2) Satışın quruluşunun dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R_{x(UD)} = 23,34 - 23,14 = +0,20\%$$

3) Məhsulun satış qiymətinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R_{x(Q)} = 27,60 - 23,34 = +4,26\%$$

4) Məhsulun maya dəyərinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R_{x(MD)} = 23,93 - 27,60 = -3,67\%$$

Qeyd etmək lazımdır ki, fəaliyyətini öyrəndiyimiz təsərrüfat subyektində aparılan təhlilin növbəti mərhələsində ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə rentabellik səviyyəsi hesablanır və qiymətləndirilir. Həmin göstəricinin səviyyəsi satış qiymətinin və məhsul vahidinin fərdi maya dəyərinin dəyişməsindən asılıdır:

$$R_{xi} = \frac{M_{si}}{M_{di}} = \frac{Q_i(\Gamma_i - M_{di})}{Q_i \times M_{di}} = \frac{\Gamma_i - M_{di}}{M_{di}} = \frac{\Gamma_i}{M_{di}} - 1$$

Bu formuladan istifadə etməklə «A» məhsulu üzrə yuxarıda adları çəkilən amillərin rentabellik səviyyəsinə təsirini hesablamaq və qiymətləndirmək mümkündür.

$$R_{xpl} = \frac{\Gamma_{pl} - M_{dpl}}{M_{dpl}} = \frac{5000 - 4000}{4000} \times 100\% = 25,0\%$$

$$R_{xsarti} = \frac{\Gamma_f - M_{dpl}}{M_{dpl}} = \frac{5200 - 4000}{4000} \times 100\% = 30,0\%$$

$$R_{xf} = \frac{\Gamma_f - M_{df}}{M_{df}} = \frac{5200 - 4500}{4500} \times 100\% = 15,56\%$$

Hesablamalardan göründüyü kimi, «A» məhsulu üzrə rentabellik səviyyəsi 9,44% aşağı düşmüşdür (15,56-25,0). Satış qiymətinin artması rentabellik səviyyəsini 5,0% (30-25) yüksəlmiş, məhsulun fərdi maya dəyərinin dəyişməsi isə bu göstəricinin səviyyəsinin 14,44% (15,56-30,0) aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Beləliklə, iki amilin birgə təsiri 9,44% təşkil edir ki, bu da ümumi kənarlaşma ilə (15,56-25,0) eynidir.

Məlumdur ki, bazar münasibətləri şəraitində məhsul (iş və xidmət) satışının rentabellik göstəricisinin determinləşdirilmiş amilli təhlili modeli bütövlükdə müəssisə üzrə aşağıdakı formula ilə xarakterizə olunur:

$$R_s = \frac{M_s [Q_{ym}, UD_l, \Gamma_l, M_{dl}]}{V [Q_{ym}, UD_l, \Gamma_l]}$$

Qeyd olunan formuladan və iqtisadi təhlilin klassik metodlarından biri sayılan zəngirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etməklə müvafiq amillərin satışının rentabellik səviyyəsinə təsirini hesablamaq və qiymətləndirmək olar. bunun üçün aşağıdakı hesablamaların aparılması zəruridir:

$$R_{spl} = \frac{M_{spl} [Q_{ym}, UD_{pl}, \Gamma_{pl}, M_{dpl}]}{V_{pl} [Q_{ympl}, UD_{pl}, \Gamma_{pl}]} = \frac{5967}{31750} \times 100 = 18,8\%$$

$$R_{s\text{şşart1}} = \frac{M_{s\text{şşart2}} [Q_{ymf}, UD_f, \Gamma_{pl}, M_{dpl}]}{V_{\text{şarti}} [Q_{ymf}, UD_f, \Gamma_{pl}]} = \frac{6093}{3220} \times 100 = 18,9\%$$

$$R_{Sartii2} = \frac{M_{s\text{şşarti3}} [Q_{ymf}, UD_f, \Gamma_f, M_{dpl}]}{V_f [Q_{ymf}, UD_f, \Gamma_f]} = \frac{7205}{33312} \times 100 = 21,6\%$$

$$R_{sf} = \frac{M_{s1} [Q_{ymf}, UD_f, \Gamma_f, M_{df}]}{V_f [Q_{ymf}, UD_f, \Gamma_f]} = \frac{6432}{33312} \times 100 = 19,3\%$$

$$\Delta R = R_{sf} - R_{spl} = 19,3 - 18,8 = +0,5\%$$

O cümlədən:

1) Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) quruluşunun dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R_{s(UD)} = R_{s\text{şarti1}} - R_{pl} = 18,9 - 18,8 = +0,1\%$$

2) Satış qiymətinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R_{s(Q)} = R_{s\text{şarti2}} - R_{s\text{şşart1}} = 21,6 - 18,9 = +2,7\%$$

3) Satılmış məhsulun maya dəyərinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R_{s(MD)} = R_{sf} - R_{s\text{şşart2}} = 19,3 - 21,6 = -2,3\%$$

Məlumdur ki, rentabelliği xarakterizə edən müxtəlif göstəricilər arasında səbəb-nəticə əlaqələri mövcuddur. Buna misal olaraq, ilk növbədə, əmlakın rentabelliği ilə satışın rentabelliği göstəriciləri arasındakı funksional əlaqəni göstərmək olar. iqtisadi ədəbiyyatlarda və elmi-tədqiqat işlərində müəssisə (firma) əmlakının rentabelliği (R_n), əsas və dövriyyə kapitalının (aktivlərin) dövriyyəsi ($\frac{V}{A}$) və satışın rentabelliği (R_s) göstəriciləri arasında qarşılıqlı əlaqə aşağıdakı düstur vasitəsi ilə nəzərdən keçirilir.

$$R_a = \frac{M_x}{A} = \frac{V}{A} \times \frac{M_x}{V}$$

Bu formula müəssisənin (firmanın) əmlakının (aktivlərinin) rentabelliğini əks etdirməklə təsərrüfat subyektlərinin qiymət əmələgəlmə siyasəti və istehsal xərclərin səviyyəsi ilə təsbit edilir. Həmin formulaya əsasən müəssisə, bazar münasibətləri şəraitində əmlakın (aktivlərin) rentabelliğini yüksəltmək üçün iki yoldan (1. Məhsulun (iş və xidmətlərin) rentabellik səviyyəsi aşağı olduqda müəssisə aktivlərinin dövr sürətinin yüksəldilməsi; 2. Müəssisənin (firmanın) işgüzar aktivliyi aşağı olduqda istehsal xərclərinin azaldılması və ya satış qiymətinin yüksəldilməsi) birini seçir. Nəzəriyyə və praktikadan məlumdur ki, ümumi balans mənfəəti satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) həcmindən (Q), onun strukturundan (UD_i), maya dəyərindən (M_{di}), satış qiymətindən (Q_i) və satışla əlaqədar olmayan maliyyə nəticələrindən (S_{mn}) bilavasitə asılıdır. Öz növbəsində, məhsul (iş və xidmət) satışının ümumi məbləği və kapitalın dövrünü (Θ_{kd}) əsas və dövriyyə kapitalının orta illik həcmi müəyyən olunmasında həlledici rolə malikdir. Belə bir şəraitdə ümumi kapitalın rentabelliği ilə yuxarıda sadalanan göstəricilər arasındakı funksional əlaqəni aşağıdakı düsturla əks etdirmək olar.

$$R_k = \frac{M_b \times f[Q_{ym}, UD_i, \Gamma_{di}, S_{mn}]}{K_l f[Q_{ym}, UD_i, \mathcal{A}_{kd}]}$$

Qeyd etmək lazımdır ki, istehsal fondlarının rentabelliyni (R_{ik}) hesablamaq və qiymətləndirmək üçün iqtisadi ədəbiyyatlarda A.D.şeremet tərəfindən beş amilli təhlil modeli təklif edilir və bunun təcrübədə böyük səmərə verdiyi xüsusi ifadə olunur:

$$R = \frac{P}{F+E} = \frac{\frac{P}{N}}{\frac{F}{N} + \frac{E}{N}} = \frac{1 - \frac{S}{N}}{\frac{F}{N} + \frac{E}{N}} = \frac{1 - \left(\frac{U}{N} + \frac{M}{N} + \frac{A}{N} \right)}{\frac{F}{N} + \frac{E}{N}}$$

Burada, P – balans mənfəətini, F – əsas fondların orta illik dəyərini, E – material dövryyə fondlarının orta qalığını, N – məhsul satışından yaranan pul gəlirini, $\frac{P}{N}$ - satışın rentabelliyni, $\left(\frac{F}{N} + \frac{E}{N} \right)$ - məhsulun kapital tutumunu, $\frac{S}{N}$ - bir manatlıq məhsula düşən xərcin mütləq məbləğini, U/N , M/T , A/N – müvafiq olaraq məhsulun əmək haqqı tutumunu, material tutumunu və fond tutumunu göstərir. Təcrübədə bu formuladan istifadə etməklə, (zəncirvari yerdəyişmə üsulunun köməyi ilə) həm investisiya olunmuş bütün kapitalın və həm də istehsal fondlarının rentabellik səviyyəsinə təsir göstərən amillərin təsir dərəcəsini hesablamaq və qiymətləndirmək mümkündür.

2.5. Mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsinin təhlili

Sənaye müəssisələri və istehsal birliklərinin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində təsərrüfat fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi və istifadə olunmamış daxili ehtiyat mənbələrinin müəyyən edilməsində mənfəət planının yerinə yetirilməsinin ardıcıl olaraq iqtisadi təhlili böyük xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti kəsb edir. Mütərəqqi təsərrüfatçılıq formaları şəraitində işləyən müəssisələrdə mənfəət planının yerinə yetirilməsinin təhlili qarşısında duran

vəzifələr daha da genişlənir. İqtisadi təhlil mənfəətin formalaşması prosesini, onun formalaşmasına təsir edən amillərin qiymətləndirilməsini, istehsalın səmərəliliyini və mənfəətdən istifadə olunmasının effektivliyinin müəyyən edilməsini əhatə etməlidir.

Müəssisə və birliklərin təsərrüfat fəaliyyətini, onların ayrı-ayrı bölmələri üzrə işin həqiqi vəziyyətini dərinlən və hertərəfli bilmədən həmin müəssisələrin iqtisadiyyatın yaxşılaşdırılması istiqamətini müəyyən etmək mümkün deyildir.

Sənaye müəssisələrində (birliklərində), eləcə də onun ayrı-ayrı bölmə və sahələrində mənfəət planının yerinə yetirilməsinin təhlilinin əsas vəzifəsi onların əldə etdikləri son maliyyə nəticələrinə qiymət vermək, mənfəətə təsir edən amilləri və bu amillərin təsir dərəcəsini, mənfəətin artırılması ehtiyatlarını müəyyənləşdirmək və bu ehtiyat mənbələrindən istifadə etmək üçün tədbirlər proqramını işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Mənfəətin bölüşdürülməsi zamanı onun istifadəsinin əsas istiqamətləri arasında istehlak və yığım düzgün nisbətin əldə edilməsi və səmərəliliyi müəyyən edilir. Məhz həmin nisbətlərin gözlənilməsi istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində müəssisənin maddi marağının və məsuliyyətinin güclənməsinin təmin edilməsi üçün zəruri şərtidir.

Mənfəət və onun bölüşdürülməsinin təhlilin başlıca məqsədi onun aparılması formasından (daxili və ya xarici) asılıdır. Daxili təhlil zamanı əsas vəzifə xalis mənfəətin artırılması ehtiyatlarının müəyyən edilməsi ilə xarakterizə edilir. Təhlil prosesində aşağıdakı məsələlər öyrənilir:

- vergiyə cəlb edilən mənfəətin formalaşması;
- vergilərin formalaşması və dinamikasına müxtəlif amillərin təsiri;
- mənfəətin bölüşdürülməsi nisbətləri və konkret istiqamətləri; eləcə də yaradılmış mənfəətin daha səmərəli yerləşdirilməsi;
- xalis mənfəətin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsinə əsas amillərin təsiri.

Mənfəətin bölüşdürülməsi zamanı dövlətin, müəssisənin təsisçilərin və işçilərin marağının təmin edilməsində optimallığa nail olmaq lazımdır. Əgər dövlət

büdcəyə daha çox vəsait cəlb edilməsinə maraqlıdırsa\l. Müəssisə rəhbərliyi, sahibkar və təsisçilərn mənfəətdən istehsalın genişləndirilməsinə, işçilər isə əməyin ödənilməsinə yönəldilən vəsaitin artırılmasına maraqlıdır. Lakin mənfəətdən bu və ya digər istiqamətə üstün vəsait ayrılması tərəflərin maraqlarının tarazlığını pozur.

Təhlil prosesində vergiyə cəlb edilən mənfəətin, ödənilən dividend məbləğinin, faizlərin, mənfəətdən vergilərin, xalis mənfəət məbləğinin, müəssisənin fondlarına ayırmaların plana nisbətən dəyişilməsi səbəbləri, hər bir səbəbin təsir dərəcəsi müəyyən edilir və qiymətləndirilir.

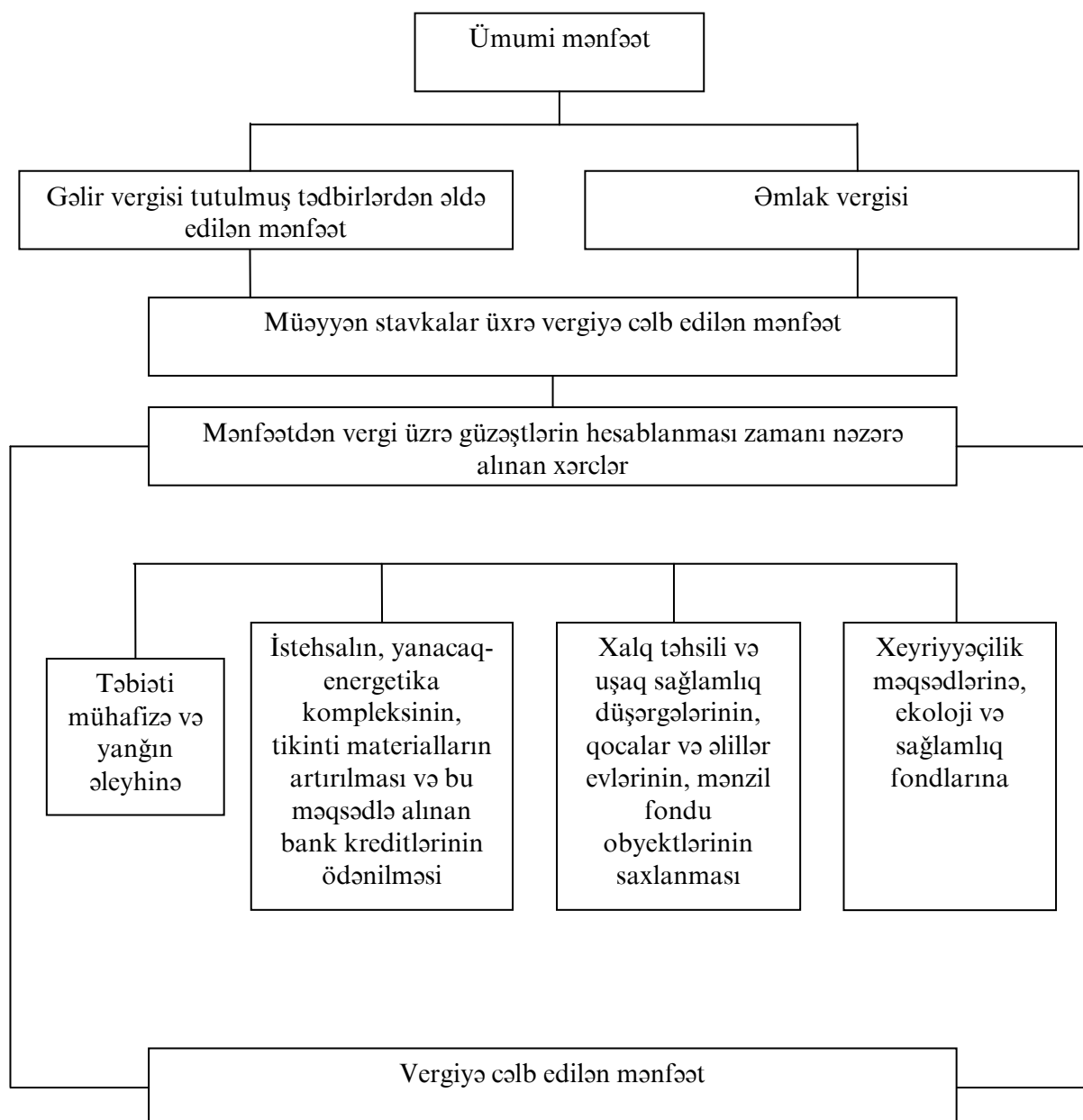
Mənfəətdən istifadənin təhlilində «Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunundan, «Fiziki şəxslərin gəlir vergisinə və hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinə aid olan maddələr» haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunundan, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin, Maliyyə nazirliyinin, Vergilər Nazirliyinin Əsasnamə və təlimatlarından.

Müəssisənin biznes planından «Müəssisə» balansından (əlavə №3), Mənfəət və zərər haqqında hesabat (xərclərin funksiyaları üzrə) (əlavə №4), Mənfəət və zərər haqqında hesabat (xərclərin xüsusiyyəti üzrə) (əlavə №5) vergiyə cəlb edilən mənfəətə və mənfəətdən vergi üzrə xüsusi hesablardan, eləcə də 801 №-li «Ümumi (zərər)» hesabı üzrə mühasibat uçotu məlumatlarından (15№-li jurnal-order) və b. informasiya mənbələrindən istifadə edilir.

Vergiyə cəlb edilən mənfəət ərazi vergi orqanları və müəssisə üçün mühüm maraq kəsb edir. Belə ki, mənfəətdən vergi, eləcə də xalis mənfəət məbləği məhz həmin göstəricidən bilavasitə asılıdır.

Vergiyə cəlb edilən mənfəət vergilər formasında cəmiyyətin ehtiyaclarına və müəssisənin tələbatına bölüşdürülən balans mənfəətindən formalaşır.

Vergiyə cəlb edilən mənfəətin müəyyən edilməsi üçün balans mənfəətindən xüsusi dərəcələr üzrə vergiyə cəlb edilən və onun ödənilməsi mənbəyindən tutulan qiymətli kağızlardan, müştərək müəssisələrdə iştirakından və digər satışdan kənar əməliyyatlardan əldə edilən gəlir, əmlak vergisi və mövcud vergi qanunçuluğunda müvafiq güzəştli vergi nəzərdə tutulan mənfəət məbləği çıxılır.

Sxem 1. Vergiyə cəlb edilən mənfəətin formalaşmasının sxemi

Vergiyə cəlb edilən mənfəətin məbləğini təhlil etmək üçün 2.7. saylı cədvəli tərtib edək.

Cədvəl 2.7.

Vergiye cəlb edilən mənfəətin hesablanması, min man.

№	Göstərici	Plan üzrə	Faktiki	Kənaləşmə (+, -)
1	Məhsul (iş, xidmət) satışından əldə edilən mənfəət	5967	6432	+465
2	Sair satışdan mənfəət	-	-	-
3	Satışdan kənar maliyyə nəticələri	200	234	+34
4	Balans mənfəəti	6167	6666	+499
5	Mövcud təlimata müvafiq vergi tutulması ehtiyacı üçün korrektə nəticəsində mənfəətin artırılması (+), azaldılması (-)	+40	+50	+10
6	Vergi tutulacaq mənfəət	6207	6716	+509
7	Xüsusi dərəcələr üzrə vergiyə cəlb edilən qiymətli kağızlardan və digər satışdan kənar mənfəət	120	154	+34
8	Mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər	1153	1222	+69
9	Vergiye cəlb edilən mənfəət (6b-7b-8b)	4934	5340	+40

Cədvəldə verilən məlumatlardan göründüyü kimi, vergiyə cəlb edilən mənfəət məbləği 406 min manat artmışdır. Bu artıma balans mənfəətini formalaşdıran amillər 9sxem 1), eləcə də 2.7 sayılı cədvəlin 5, 7 və 8-ci sətirlərdə verilən göstəricilən üzrə kənarlaşmalar təsir göstərmişdir. Məhsul satışından mənfəətin amilli məlumatlarından istifadə edərək həmin amillərin vergiyə cəlb edilən mənfəət məbləğinə təsirini hesablamaq mümkündür (bax cədvəl 2.8).

Cədvəldə verilən məlumatlardan görünür ki, vergiyə cəlb edilən mənfəət məbləği əsasən satış qiymətinin yüksək rentabelli məhsulların xüsusi çəkisinin artması hesabına artmışdır.

Mənfəətdən vergilər müəssisələrin (firmaların) istehsal-maliyyə fəaliyyətinə böyük təsir göstərir. Ona görə də mənfəətdən vergilərin düzgün hesablanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qüvvədə olan normativ sənədlərə görə müəssisə, idarə və təşkilatlar maliyyə orqanlarına müxtəlif növ vergi və rüsumlar ödəyir.

Cədvəl 2.8

Vergiə cəlb edilən mənfəətin dəyişilməsinə təsir edən amillər

№	Amil	Vergiə cəlb edilən mənfəətin dəyişilməsi	
		min man.	Yekuna görə %-lə
1	Balans mənfəəti	+499	+122,9
1.1	Məhsul satışından mənfəət	+465	+114,5
a	Məhsul satışın həcmi	-53	-13,1
B	Satılmış məhsulların strukturu	+179	+44,1
v	Orta satış qiymətləri	+1112	+273,9
q	Məhsulun maya dəyəri	-773	-190,4
	O cümlədən:		
	Ehtiyatların qiyməti		
	ehtiyattutumu		
1.2	Sair satışdan mənfəət		
1.3	Satışdan kənar maliyyə nəticələri	+34	+8,4
a	Qiymətli kağızlardan	+34	+8,4
b	Əsas vəsaitlərin icarəyə verilməsindən	+16	+3,9
v	Cərimə və faizlər	-15	-3,7
q	Borcların silinməsi	-1	0,2
2	Vergitutma ehtiyacı üçün korrektə edilməsi nəticəsində mənfəət məbləğinin dəyişilməsi	+10	+2,4
3	Xüsusi dərəcələr üzrə vergi tutulan mənfəətin dəyişilməsi	-34	-8,4
4	Güzəşt edilən mənfəət məbləğinin dəyişilməsi	-69	-17,0
	Yekun	+406	X

Mənfəətdən büdcəyə köçürülən vergilərin təhlili onların tərkibi və strukturunun öyrənilməsi ilə başlanır. Bu məqsədlə aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir.

Cədvəl 2.9

Vergilərin təhlilinin təhlili

Vergi növü	Məbləği, mln.man.			Strukturu, %		
	Ötən ildə	Hesabat ilində		Ötən ildə	Hesabat ili	
		plan	Fakt		Plan	Fakt
1. Əmlaka görə vergi	520	567	607	29,7	27,0	26,8
2. Mənfəətdən vergi	1190	1480	1602	68,0	70,5	70,5
3. Digər vergi və yığımlar	40	53	58	2,3	2,5	2,6
Yekunu	1750	2100	2267	100,0	100,0	100,0
Balans mənfəətinə görə %-lə	35,0	34,05	31,5	x	x	x

Cədvəldə verilən məlumatlardan göründüyü kimi, mənfəətdən verginin faktiki məbləği ötən ilə nisbətən 34,6% $[(1602 \times 100 : 1130) - 100]$, hesabat ili üçün plana nisbətən 8,2% $[(1602 \times 100 : 1480) - 100]$ artmışdır. Vergilərin strukturunda da dəyişiklik olmuşdur. Belə ki, əmlaka görə verginin xüsusi çəkisi 0,2% azalmış, mənfəətdən verginin xüsusi çəkisi 0,1%, digər vergilər isə 0,1% artmışdır.

Əmlaka görə vergi məbləğinin ($V^{\text{əml}}$) plana nisbətən dəyişməsi vergiyə cəlb edilən əmlakın orta illik dəyərinin ($D^{\text{əml}}$) və əmlaka görə vergi dərəcəsinin (S^v) dəyişilməsi ilə bağlıdır:

$$V^{\text{əml}} = V^{\text{əml}} \times S^v : 100$$

Vergiyə cəlb edilən əmlakın orta illik dəyərinin hesablanması məlumatlarından istifadə etməklə onun tərkibinin dəyişilməsinin əmlaka görə vergi məbləğinə təsirini müəyyən etmək olar. Bunun üçün hər bir növ üzrə vergiyə cəlb edilən əmlakın məbləğinin dəyişilməsini plan üzrə əmlaka görə vergi dərəcəsinə vurmaq lazımdır.

$$\Delta V^{\text{əml}} = \Delta D^{\text{əml}} \times S^v : 100$$

Vergi dərəcəsinin dəyişilməsinin əmlaka görə vergi məbləğinə təsirini hesablamaq üçün vergi dərəcəsində dəyişikliyi vergiyə cəlb edilən əmlakın faktiki dəyərinə vurmaq lazımdır:

$$\Delta V_{S^v}^{\text{əml}} = D^{\text{əml}} \times \Delta S_i^b : 100$$

Gəlirdən vergi (V^g), vergiyə cəlb edilən gəlirin məbləğindən (G) və vergitutma dərəcəsi (S^v) asılıdır. Həmin amillərin kənardan vergi məbləğinə təsiri aşağıdakı düsturlarla hesablanır:

$$V^g = G \times S^v : 100$$

$$\Delta V_{(G)}^g = \Delta G \times S_0^d : 100$$

$$\Delta V_{(S^v)}^g = G \times \Delta S^v : 100$$

Mənfəətdən vergi məbləğinə (V^m), vergiyə cəlb edilən mənfəətin həcmi (M) və mənfəətdən vergi dərəcəsinin (S^v) dəyişməsi təsir göstirir:

$$V^m = M \times S^v : 100$$

Vergiyə cəlb edilən mənfəət məbləğinin dəyişilməsinin mənfəətdən vergi məbləğinə təsirini aşağıdakı düsturla hesablamaq olar:

$$\Delta V_{(m)}^m = \Delta M \times \Delta S_0^v : 100$$

Mənfəətdən vergi dərəcəsinin mənfəətdən vergi məbləğinə təsiri aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$\Delta V_{(s^m)}^m = M_1 \times \Delta S^v : 100$$

Əgər vergiyə cəlb edilən mənfəət məbləğinin hansı amil hesabına dəyişməsi məlumdursa, onda onun vergiyə təsirini hesablamaq üçün həmin göstərici üzrə dəyişilmə kəmiyyətini rlan (baza) üzrə vergi stavkasına vurmaq lazımdır:

$$\Delta V^m = \Delta M_i \times S_0^v : 100$$

2.8 sayılı cədvəldə verilən məlumatlardan istifadə edərək mənfəətdən vergi məbləğinə təsir edən amillərin təsirini müəyyən etmək olar.

Cədvəl 2.10

*Mənfəətdən vergi məbləğinin dəyişilməsinə əsas amillərin təsirinə dair
hesablanması*

No	Vergiyə cəlb edilən mənfəətin dəyişməsinə təsir edən amil	Təsinin hesablanması	Vergi məbləğinin dəyişməsi, min man.
1	Balans mənfəətinin dəyişilməsi	+499*0,3	+149,7
1.1	Məhsul satışından mənfəət	+465*0,3	+139,5
a	Məhsul satışının həcmi	-53*0,3	-15,9
b	Məhsulun strukturu	+179*0,3	+53,7
v	Orta satış qiyməti	+1112*0,3	+333,6
q	Məhsulun maya dəyəri	-773*0,3	-231,9
	O cümlədən:		
	Material resursları üçün qiymtlərin artması material resurs tutumunun yüksəlməsi		
1.2	Sair satışdan mənfəət		
1.3	Satışdankənar maliyyə nəticələri	+34*0,3	+10,2
a	Qiymətli kağızlardan mənfəət	+34*0,3	+10,3
b	Əsas vəsaitin icarəyə verilməsindən	+16*0,3	+4,8
v	Cərimə və faizlər	+15*0,3	-4,5
q	Borcların silinməsindən	-1*0,3	-0,3
2	Vergitutma ehtiyacı üçün korrektə edilməsi nəticəsində mənfəət məbləğinin dəyişməsi	+10*0,3	+3
3	Vergi dərəcələri üzrə vergitutulan mənfəətin	-34*0,3	-10,2

	dəyişilməsi		
4	Güzəştli mənfəət məbləğinin dəyişilməsi	-69*0,3	-20,7
	Yekunu	+406*0,3	+121,8

2.10 sayılı cədvəlin məlumatlarına əsasən vergiyə cəlb edilən mənfəət məbləğinin və mənfəətdən verginin həcminə hansı amillərin həlledici təsir göstərməsini qiymətləndirmək mümkündür.

Xalis mənfəət müəssisənin fəaliyyətinin son nəticələrini xarakterizə edən mühüm iqtisadi göstəricilərdən biridir. Kəmiyyət etibarı ilə həmin göstərici balans mənfəəti ilə büdcəyə ödənilən mənfəətdən vergilər, iqtisadi sanksiyalar, xeyriyyə fondlarına ayırmalar və mənfəət hesabına örtülən digər xərclərin fərqinə bərabərdir.

Cədvəl 2.11

Xalis mənfəət məbləğinin müəyyən edilməsi

№	Göstərici	Göstəricinin səviyyəsi, min man.			Balans mənfəətində xüsusi çəkisi, %		
		Plan	Fakt	-	Plan	Fakt	-
1	Ümumi mənfəət	6167	6666	+499	100,0	100,0	26,8
2	Mənfəətdən ödənilən vergi	2100	2267	+167	34,05	34,00	-0,05
	O cümlədən:						
a	Əmlaka görə vergi	567	607	+40	9,19	91	+0,09
b	Mənfəətə görə vergi	1480	1602	+122	24,00	24,03	+0,03
v	Digər vergi və yığımlar	53	58	+5	0,86	0,87	+0,01
3	İqtisadi sanksiyalar		26	+26		0,40	+0,40
4	Xeyriyyə fondlarına ayırmalar	35	50	+15	0,54	0,75	+0,21
5	Mənfəət hesabına örtülən digər xərclər	100	106	+6	1,63	1,60	-0,03
6	Xalis mənfəət	3932	4217	+285	63,78	63,25	-0,53

2.11 sayılı cədvəldə verilən məlumatlardan göründüyü kimi xalis mənfəətin faktiki məbləği planda nəzərdə tutulduğundan 285 min man. və ya 7,2% artmışdır. Onun həcmi, balans mənfəətinin və mənfəətin ümumi məbləğində vergilərin, iqtisadi sanksiyaların, xeyriyyə fondlarına ayırmaların və digər xərclərin, iqtisadi sanksiyaların, xeyriyyə fondlarına ayırmaların və digər xərclərin payından asılıdır (bax sxem 2).

Xalis mənfəətin I qrup amillərin (balans mənfəəti və onun tərkib hissələri) təsiri altında dəyişməsinə müəyyən etmək üçün hər bir amil hesabına balans

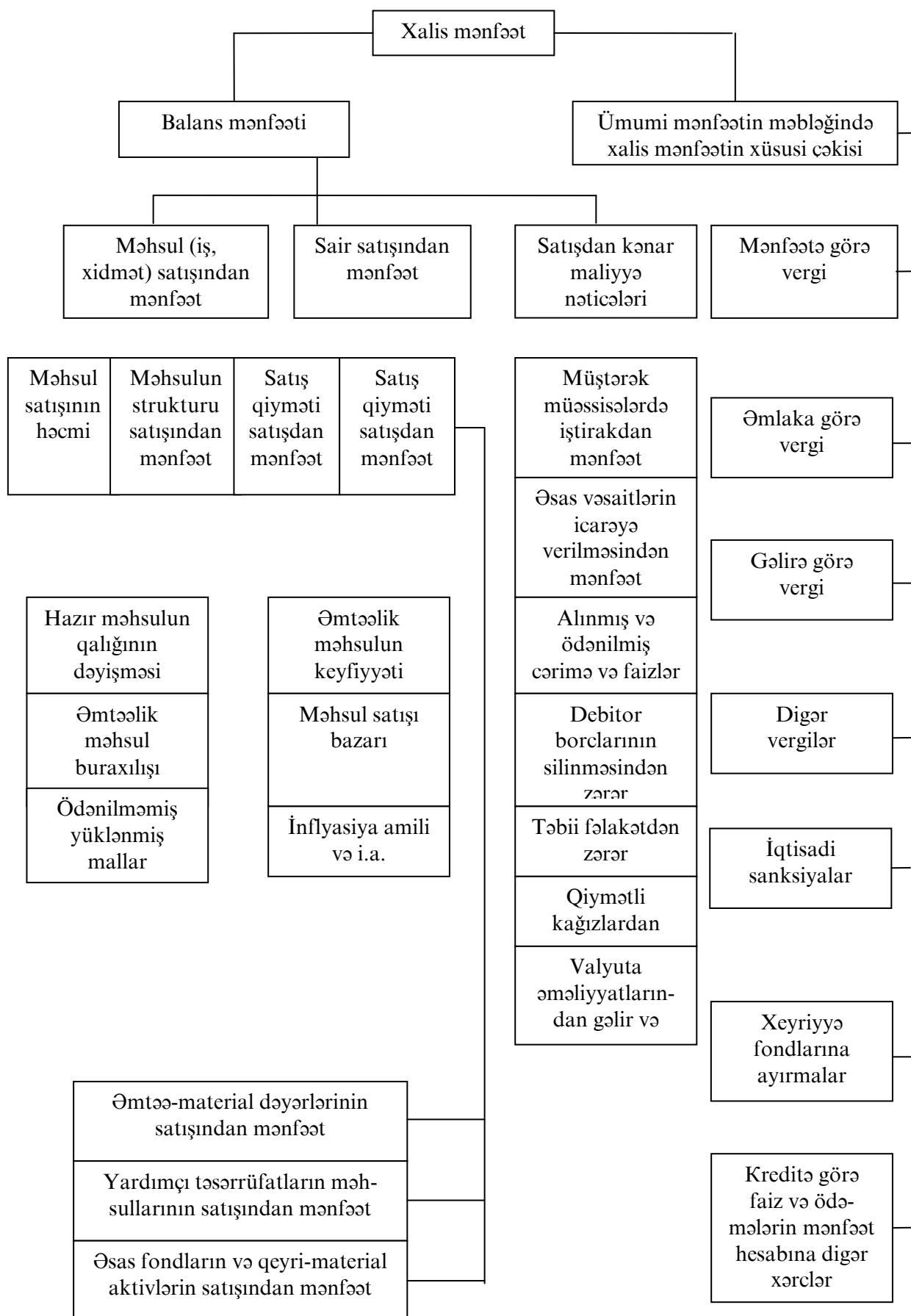
mənfəətinin dəyişməsinə plan (baza) üzrə balans məbləğində xalis mənfəətin xüsusi çəkisinə vurmaq lazımdır.

$$\Delta M^x = \Delta M_1^b \times \Delta UD_{xi}$$

Bu hesablamalarda aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$\Delta M^x = \Delta M^b \times UD^{mx}$$

II qrup amillərin (vergilər, sanksiyalar) xalis mənfəət məbləğinin dəyişməsinə təsirini hesablamaq üçün balans mənfəəti məbləğində həmin göstəricilərin dəyişməsinə balans mənfəətinin faktiki məbləğinə vurmaq lazımdır. Bu hesablamalarda aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$\Delta M^x = \Delta M^b \times UD^{mx}$$

II qrup amillərin (vergilər, sanksiyalar) xalis mənfəət məbləğinin dəyişməsinə təsirini hesablamaq üçün balans mənfəəti məbləğində həmin göstəricilərin dəyişməsinə balans mənfəətinin faktiki məbləğinə vurmaq lazımdır. Bu hesablamalarda aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

İndi də 2.12 sayılı cədvəlin məlumatlarından istifadə etməklə xalis mənfəətin amilli təhlilini nəzərdən keçirək.

Cədvəl 2.12

*Xalis mənfəət məbləğinin dəyişilməsinin əsas amillərin təsirinə dair hesablanması
(min man.)*

№	Xalis mənfəətin dəyişməsinə təsir edən amillər	Təsirin hesablanması	Xalis mənfəət məbləğinin dəyişməsi
1	Balans mənfəətinin dəyişməsi	+499*0,6378	+318,3
1.1	Məhsul satışından mənfəət	+465*0,6378	+296,6
a	Məhsul satışının həcmi	-53*0,6378	-33,8
b	Məhsulun strukturu	+179*0,6378	+114,2
v	Orta satış qiyməti	+1112*0,6378	+709,2
q	Məhsulun maya dəyəri	-773*0,6378	-493,0

Xalis mənfəət müəssisənin nizamnaməsinə müvafiq bölüşdürülür. Xalis mənfəət hesabına müəssisənin səhmdarlarına dividendlər ödənilir, yığım, istehlak və ehtiyat fondları yaradılır, mənfəətin bir hissəsi xüsusi dövriyyə kapitalının tamamlanmasına, renovasiya fonduna və digər məqsədlərə yönəldilir.

Təhlil prosesində xalis mənfəətdən istifadə üzrə planın yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi zəruridir. Bunun üçün bütün istiqamətlər üzrə mənfəətdən istifadə haqqında faktiki məlumatlar plan məlumatları ilə müqayisə edilir və mənfəətdən istifadənin hər bir istiqamətlər üzrə kənarlaşmanın səbəbləri tədqiq edilir.

Cədvəl 2.13

Xalis mənfəətdən istifadənin təhlili, min man.

Nö	Göstəricilər	Plan	Fakt	Kənarlaşma +; -
1	Xalis mənfəət	3932	4217	+285
2	Xalis mənfəətin bölüşdürülməsi			
a	Dividendlərin ödənilməsinə	786	843	+57
b	Yığılma fonduna	1573	1771	+198
v	İstehlak fonduna	1180	1181	+1
q	Ehtiyat fonduna	393	422	+29
3	Xalis mənfəətdə xüsusi çəkisi, %			
a	Ödənilmiş dividendlərin	20,0	20,0	-
b	Yığılma fondunun	40,0	42,0	+2,0
v	İstehlak fondunun	30,0	28,0	-2,0
q	Ehtiyat fondunun	10,0	10,0	-

Cədvəldə verilən məlumatlardan göründüyü kimi, xalis mənfəət məbləği istifadə istiqamətləri üzrə mütləq ifadədə artsa da, nisbi ifadədə (xalis çəkisi) yığılma fonduna yönəldilən xalis mənfəət məbləğinin xüsusi çəkisi 2% artmış, istehlak fonduna isə əksinə, 2% artmışdır. Xalis mənfəətin digər istiqamətlərə yönəldilən hissəsinin (dividendlərin ödənilməsi, ehtiyat fondu) xüsusi çəkisi dəyişməz qalmışdır.

Fondların yaradılmasını təhlil etməklə, onların həcmi hansı amillər hesabına dəyişməsinə müəyyən etmək olar. Yığılma və istehlak fondlarına ayırma məbləğlərinin dəyişilməsi əsasən iki amil hesabına – xalis mənfəət məbləğinin (M^x) və mənfəətdən ayırma üzrə əmsalının (Θ_i) dəyişməsi hesabına baş verir. Hesablamalar aparmaq üçün bu düsturdan istifadə edilir:

$$F_i = M^x \times \Theta^i$$

Həmin amillərin təsirini hesablamaq üçün determinləşdirilmiş amilli təhlilin üsullarından istifadə etməklə hesablamalar aparılır.

Cədvəl 2.14

*Müəssisənin fondlarına ayırmalara birinci dərəcəli amillərin təsirinə dair
hesablama*

Ayırma istiqamətləri	Bölüşdürülmə mənfəət məbləği, min man.		Ayırmanın xüsusi çəkisi, %		Ayırma məbləği, min man.		Kənarlaşma +, -		
	Plan	Fakt	Plan	Fakt	Plan	Fakt	Cəmi	O cümlədən amillərin hesabına	
								M ^x	Ə _i
Dividendlər	3933	4217	20	20	786	843	+57	+57	
Yığılma fondu	3932	4217	40	42	1573	1771	+198	+114	+84
İstehlak fondu	3932	4217	30	28	1180	1181	+1	+85	-84
Ehtiyat fondu	3932	4217	10	10	393	422	+29	+29	

Müəssisədə yaradılmış fondlara xalis mənfəətdən ayırma məbləğinin dəyişməsinin çox amilli təhlili üçün aşağıdakı formada analitik cədvəli tərtib etmək olar.

Cədvəl 2.15

İkinci səviyyəli amillərin fondlara ayırma məbləğinə təsirinin hesablanması

№	Amil	Məbləğin dəyişməsi, min manat				
		Xalis mənfəət	Fondlara ayırmalar			
			Yığılma fonduna	İstehlak fonduna	İstehlak fonduna	Dividendlərə
1	Ümumi mənfəətin dəyişməsi	+318,3	+127,3	+95,5	+31,8	+63,7
1.1	Məhsul satışından mənfəət	+296,6	+118,6	+89,0	+29,6	+59,4
a	Məhsul satışının həcmi	-33,8	-13,5	-10,1	-3,4	-6,8
b	Məhsulun strukturu	+114,2	+45,7	+34,3	+11,4	+22,8
v	Orta satış qiyməti	+709,2	+283,7	+212,8	+70,9	+141,8
q	Məhsulun maya dəyəri	-493,0	-196,2	-147,9	-49,3	98,6
1.2	Sair satışdan mənfəət	-	-	-	-	-
1.3	Satışdankənar maliyyə nəticələri	+21,7	+8,7	+6,5	+2,2	+4,3
a	Qiymətli kağızlardan gəlirlər	+21,7	+8,7	+6,5	+2,2	+4,3

b	Əsas vəsaitlərin icarəyə verilməsindən gəlirlər	+10,2	+4,1	+3,1	+1,0	+2,0
v	Cərimə və faizlər	-9,6	-3,8	-2,9	-1,0	-1,9
q	Borcların silinməsindən itkilər	-0,6	-0,3	-0,2	-0,06	-0,12
2	Mənfəətdən ödənilən vergilər	+3,3	+1,4	+0,9	+0,3	+0,7
	O cümlədən:					
a	Əmlaka görə vergi	+6,0	+2,4	+1,8	+0,6	+1,2
b	Mənfəətə görə vergi	-2,0	-0,8	-0,6	-0,2	-0,4
v	Digər vergi və yığımlar	-0,7	0,28	-0,21	-0,07	-0,14
3	İqtisadi sanksiyalar	-25,9	-10,4	-7,7	-2,6	-5,2
4	Xeyriyyə fondlarına ayırmalar	-12,0	-4,8	-3,6	-1,1	-2,5
5	Mənfəət hesabına örtülən digər xərclər	+1,3	+0,5	+0,4	+0,1	+0,3
	Yekunu	+285	+114	+85,5	+28,5	+57

2.15 sayılı cədvəldə xalis mənfəətin dəyişilməsinə təsir göstərən amillərin müəssisənin fondlarına ayırmaların məbləğinə təsiri hesablanmışdır. Bunun üçün hər bir amil hesabına xalis mənfəətin artımını plan üzrə müvafiq fondlara ayırma əmsalına vurmaq lazımdır.

$$\Delta F_i = \Delta M_{xi}^x \times \Theta^i$$

Cədvəlin verilən məlumatlarından göründüyü kimi, müəssisədə yaradılmış fondların məbləğinin və ödənilmiş dividendlərin artımı reallaşdırılan əsas məhsulun strukturunun və orta satış qiyməti və satışdankənar maliyyə nəticələrinin dəyişməsi ilə əlaqədardır. Reallaşdırılan məhsulun maya dəyərinin artması, mənfəətin gizlədilməsinə vergilərin azaldılması və vaxtında büdcəyə köçürülməsinə görə tətbiq edilən iqtisadi sanksiyalar, eləcə də xeyriyyə fondlarına planda nəzərdə tutulduğundan artıq ayırmalar isə fondlara ayırmaların məbləğinə mənfəətin təsir göstərmişdir.

Təhlil prosesində mənfəətin müəssisənin səhm sahiblərinə dividendlərin ödənilməsinə, özünümaliyyələşdirmə (reinvestisiya olunmuş mənfəət), sosial sfera fonduna, işçilərin maddi stimullaşdırılmasına yönəldilən məbləğlərin dinamikası, eləcə də özünümaliyyələşdirmə və bir işçiyə düşən kapital qoyuluşu məbləği, orta hesabla bir işçiyə əmək haqqı və ödənişi üzrə göstəriciləri öyrənilir. Həmin

göstəricilər rentabellik səviyyəsi, bir işçiyə və əsas fondların bir manatına düşən mənfəət göstəriciləri ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməlidir.

Maliyyə nəticələrinin təhlilində mühüm məsələlərdən biri yığıcı və istehlak fondlarına yönəldilmiş vəsaitlərdən istifadə olunmasının qiymətləndirilməsidir. Həmin fondların vəsaitləri məqsədli təyinatlıdır və təsdiq edilmiş smetaya müvafiq sərf edilir.

Yığıcı fondunun vəsaiti əsasən istehsalın genişləndirilməsinə, onun texniki cəhətdən yenidən silahlandırılmasına, yeni texnologiyaların tətbiqinə və i.ə. məsrəflərin maliyyələşdirilməsinə sərf olunur.

İstehlak fondunun vəsaiti kollektiv ehtiyaclara (mədəniyyət və sağlamlıq mühafizəsi obyektlərinin saxlanılmasına, sağlamlıq və mədəni-kütləvi tədbirlərin həyata keçirilməsinə məsrəflər) və fərdi ehtiyaclara hesabat ilinin nəticələrinə görə mükafatlandırma, maddi yardım, sanatoriya və istirahət evlərinə göndərişlərin dəyəri, tələbələrə təqaüd, yemək və gediş haqqının qismən ödənilməsi, təqaüdə gedərkən yardım və i.ə.) istifadə oluna bilər.

Təhlil prosesində faktiki xərclərin smetada nəzərdə tutulan məbləğlərə uyğunluğu yoxlanılır, hər bir maddə üzrə smetadan kənarlaşma və onun səbəbləri müəyyən edilir, həmin fondlar hesabına həyata keçirilən tədbirlərin iqtisadi və sosial səmərəliliyi tədqiq edilir.

Müəssisənin dividend siyasəti yalnız kapitalın strukturuna deyil, həmçinin təsərrüfat subyektinin investisiya cəlbəediciliyinə təsir göstərir. Belə ki, dividend siyasəti kapitalın strukturunun idarəedilməsi vasitəsi kimi müəssisə səhmlərinin qiymətini formalaşdırır. Əgər dividend ödəmələri çox yüksəkdirsə, deməli müəssisə «sağlam» fəaliyyət göstərir və onun fəaliyyətinə kapital yönəltmək sərfəlidir.

Nəzarət cəhətdən müəssisənin dividend siyasətinin seçilməsi iki əsas məsələnin həllini açıqlamalıdır:

- dividend məbləğləri səhmdarların imkanının artmasına təsir göstərirmi?
- əgər göstərirsə, onun optimal həcmi necə olmalıdır?

Dividend siyasətini xarakterizə edən göstəricilərdən biri dividend çıxımı səviyyəsi və ya adi səhmlərin ödənilməsinə yönəldilən mənfəətin xüsusi çəkisi göstəricisidir.

Dividend siyasəti nəzəriyyəsinə iki müxtəlif yanaşma mövcuddur. Birinci yanaşma «qalıq prinsipi üzrə dividendlərin hesablanması nəzəriyyəsi» adlanır (Franko Modilyan, Merton Miller və başqaları) ki, bu nəzəriyyəyə görə mənfəətin səmərəli reinvestisiyasının bütün imkanlarından istifadə etdikdən sonra dividendlər ödənilir və bu halda gələcəkdə onların artımı nəzərdə tutulur.

İkinci yanaşma riskin minimuma endirilməsinə əsaslanır. Həmin nəzəriyyənin banisi H.Qordonun «əldə arıqşunun olması göydəki durnadan yaxşıdır» kəlamına əsasən səhmdarlar cari dövrdə o qədər də yüksək olmayan və gələcəkdə artacaq dividendlərə üstünlük verir.

Dividendlərin ödənilməsi mənbələrinə hesabat dövrünün xalis mənfəəti, ötən illərin bölüşdürülməmiş mənfəəti və müəssisənin lazımı səviyyədə mənfəət əldə etmədiyi və ya zərərə düşdüyü halda imtiyazlı səhmlər üzrə dividendlərin ödənilməsi üçün yaradılmış xüsusi təyinatlı ehtiyat fondları daxildir. Buna görə də bəzi dividend ödənişləri əldə edilmiş mənfəət məbləğindən yüksək olur.

Dividendlərin həcmi haqqında qərar qəbul edilməsi asan məsələ deyil. Bir tərəfdən bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatı fəaliyyətdə olan müəssisələr həmişə əlavə mənfəət əldə etmək məqsədilə yeni investisiya layihələrində iştirak etmək imkanı olur, dividendlərin aşağı səviyyədə olması bir səhmə düşən dividend məbləğinin gəlirin bazar normasına (depozitlər üzrə bank faizi normasına) nisbəti kimi müəyyən edilən səhmin kurs dəyərinin aşağı düşməsinə səbəb olur ki, bu da müəssisə üçün məqbul hesab edilə bilməz.

Ona görə optimal dividend siyasətinin seçilməsi prosesində qarşılıqlı əlaqəli tələbin təmin olunması zəruridir: 1) səhmdarların məcmu sərvətinin maksimuma çatdırılması; 2) müəssisə fəaliyyətinin lazımı səviyyədə maliyyələşdirilməsi.

Dünya təcrübəsində adi səhmlər üzrə dividend ödəmələrinin müxtəlif variantları işlənib hazırlanmışdır:

- mənfəətin daimi faizlə bölüşdürülməsi;

- gəlirdən asılı olmayaraq təsbit edilmiş dividend ödəmələri;
- təminatlı-minimum ödəmələr və ekstra-dividendlər;
- səhmə dividend ödənişi.

Birinci variantda dividend çıxımı əmsalı dəyişməz qalır, lakin dividendin səviyyəsi əldə edilmiş mənfəətin həcmindən asılı olaraq nəzərə cərpacaq dərəcədə dəyişə bilər.

Təsbit edilmiş dividend ödəmələri siyasəti hər bir səhmə görə vaxtaşırı olaraq sabit həcmdə dividend ödənilməsinə nəzərdə tutur.

Üçüncü variant müntəzəm olaraq təsbit edilmiş dividendlərə, müəssisənin uğurlu fəaliyyəti dövründə ekstra-dividendlərə təminat verir.

Dördüncü variantda səhmdarlar dividendlərin əvəzinə əlavə səhm paketi əldə edirlər. Bu zaman balansın ümumi valyutası dəyişməsə də bir səhmə görə aşağı düşür. Nəticədə səhmdarlar praktiki olaraq heç nə əldə etmir, yalnız alınmış səhmlərin satılması imkanına malik olurlar.

Təhlil prosesində dividendlərin dinamikası, səhmlərin kursu, bir neçə il ərzində bir səhmə düşən xalis mənfəət məbləği öyrənilir, onların artım və ya azalma meyilləri müəyyən edilir, sonra isə onların həcmində dəyişməsinin amilləri təhlili aparılır.

Ödənilən dividend məbləğləri buraxılan səhmlərin miqdarının və bir səhmə düşən dividend səviyyəsinin dəyişməsindən asılıdır. Bu halda onların həcmində xalis mənfəət məbləğini formalaşdıran amillər üzrə detallaşdırmaq olar.

Yuxarıda göstərilən amillərdən savayı adi səhmlər üzrə dividendlər müəssisə tərəfindən buraxılan qiymətli kağızların strukturunda da müəyyən dərəcədə asılıdır. Belə ki, buraxılan qiymətli kağızların tərkibində istiqraz və imtiyazlı səhmlərin xüsusi çəkisi yüksək olarsa, (50%-dən yuxarı) adi səhmə düşən gəlirin azalması riski artır, əksinə olduqda isə (50%-dən aşağı olduqda) azalır.

2.6. Mənfəət və rentabelliğin artırılması ehtiyatlarının hesablanması metodikası

Aparılan nəzəri və praktiki təhlildən aydındır ki, bazar münasibətləri şəraitində mənfəət və rentabellik göstəriciləri mühüm bir iqtisadi parametr kimi çoxsaylı amillərin təsirindən birbaşa asılıdır. Bizim fikrimizcə, bu amillər içərisində mənfəət və rentabelliğin yüksəldilməsinə səbəb olan intensiv faktorlar (fondveriminin, materialveriminin və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi) xüsusi yer tutur. Çünki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin fəaliyyətindən asılı olan keyfiyyət amilləri məhsul (iş və xidmət) satışının həcmnin artmasını, mənfəət əldə olunmasını və təsərrüfat subyektlərinin rentabelli işləməsinə təmin etməklə istehsal resurslarından və potensialından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə əlverişli şərait yaradır. Göründüyü kimi, müasir dövrdə respublika iqtisadiyyatında yaranmış gərginliyin aradan qaldırılması, müəssisənin kommersiya hesabı və özünümaliyyələşdirmə prinsipi əsasında fəaliyyətinin təmin edilməsi bir sıra tədbirlərin kompleks şəkildə həyata keçirilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Bu tədbirlər kompleksi sistemində iqtisadiyyatın bütün sahələrində sahibkarlığın inkişafı, müəssisələr arasında istehsal-təsərrüfat əlaqələrinin genişləndirilməsi, xərclərin minimuma endirilməsi, mənfəət və rentabelliğin yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Yuxarıda aparılan araşdırmalar göstərir ki, yeni bazar strukturlarının səmərəli fəaliyyəti, xərclərin minimallaşdırılması, mənfəət və rentabelliğin yüksəldilməsi bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olan elmi-texniki, sosial-iqtisadi, hüquqi və digər amillərlə birbaşa əlaqədardır. Bu amillər kompleksi sistemində mövcud potensialdan, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən, nisbətən təkmil iqtisadi münasibətlərindən, əsas uçot və təhlil formalarından istifadə etməklə mənfəətin mütləq məbləğinin artırılması və rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsi təxirə salınmaz bir vəzifə kimi qarşıda durur. Deyilənlərdən başqa, mənfəət və rentabellik göstəricilərinə sonsuz sayda xırda amillər təsir göstərir və onlar da, öz növbəsində, müxtəlif əlamətlər üzrə sistemləşdirilə bilər.

İqtisadi ədəbiyyatlarda və elmi-tədqiqat işlərində ümumi mənfəət məbləğinin artırılması ehtiyatlarının konkret məhsul (iş və xidmət) növləri üzrə müəyyən olunması məqsəduyğun sayılır. Təcrübədə mənfəət və rentabelliğin yüksəldilməsi ehtiyatlarına məhsul (iş və xidmət) satışı həcmnin artırılması, onun maya

dəyərinin aşağı salınması, daha əlverişli satış bazarlarının müəyyənləşdirilməsi və optimal qiymət siyasətinin yeridilməsi kimi amillər aid edilir.

Məlumdur ki, təcrübədə məhsul (iş və xidmət) satışı həcmnin artırılması hesabına mənfəətin mütləq məbləğinin çoxaldılması ehtiyatlarının müəyyən edilməsi üçün satışın həcmnin dəyişməsi amili üzrə əvvəlcədən müəyyən edilmiş artımı müvafiq növ məhsul vahidinə düşən mənfəətin məbləğinə vurmaq tələb olunur. Bu məqsədlə aşağıdakı formuladan istifadə məqsədəuyğun sayılır.

$$E \uparrow M_{s(Q)} = E \uparrow Q_i \times M_{sif}$$

Burada, M_{sif} -i növ məhsul vahidinə düşən faktiki mənfəət məbləğini, $E \uparrow$ - isə artımı göstərir. Ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə maya dəyərinin aşağı salınması ehtiyatlarını satışın mümkün həcminə (satışın həcmi üzrə artım nəzərə alınmaqla) vurmaqla məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin aşağı salınması hesabına mənfəətin mütləq məbləğinin artırılması ehtiyatları hesablanır və qiymətləndirilir.

$$E \uparrow M_{s(md)} = \sum [E \downarrow M_{di} \times (Q_{fi} + E \uparrow Q_i)]$$

2 sayılı sxemdən göründüyü kimi, mənfəətin mütləq məbləğinin artırılması ehtiyatlarının tərkibində əmtəəlik məhsulun (iş və xidmətlərin) keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması mühüm rol oynayır. Bu mənbə üzrə ehtiyatın məbləğini hesablayarkən ilk növbədə hər bir növün xüsusi çəkisinin dəyişməsi əmsali müvafiq növ üzrə məhsulun buraxılış qiymətinə vurulmaqla cəmlənir. Daha sonra, orta satış qiyməti üzrə müəyyən edilmiş dəyişiklik məhsul (iş və xidmət) satışının mümkün həcminə vurulur:

$$E \uparrow M_s = \sum (\Delta UD_i \times Q_{pli}) \times (Q_i + E \uparrow Q_i)$$

Qeyd etmək lazımdır ki, məhsulun (iş və xidmətlərin) satış bazarlarının dəyişməsi hesabına mənfəətin mütləq məbləğinin artırılması ehtiyatları da həmin qaydada hesablanır və qiymətləndirilir. Təhlilin sonunda mənfəətin mütləq məbləğinin artırılması ehtiyatları yekunlaşdırılır.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, bazar münasibətləri şəraitində məhsulun (iş və xidmətlərin) rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsinin əsas mənbəyi satışdan əldə edilən mənfəətin mütləq məbləğinin artımı ($E \uparrow M_s$) və məhsulun maya dəyərinin

aşağı salınması ($E \uparrow M_d$) hesab olunur. İqtisadi təhlil prosesində sadalanan mənbələr üzrə ehtiyatları hesablamaq üçün təcrübədə aşağıdakı düsturdan istifadə etmək məqsəduyğun sayılır.

$$E \uparrow R = R_m - R_f = \frac{M_{cf} + E \uparrow M_s}{\sum (Q_{im} \times M_{dim})} \times 100 - \frac{M_{sf}}{M_{df}} \times 100$$

Burada, $E \uparrow R$ - rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsi ehtiyatlarını, R_m - mümkün rentabellik səviyyəsini, R_f - faktiki rentabellik səviyyəsini, $E \uparrow M_s$ - məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləğinin artırılması ehtiyatlarını, Q_{im} – məhsul satışının mümkün həcmi (müəyyən edilmiş ehtiyatlar nəzərə alınmaqla), M_{dim} isə i növ məhsulun maya dəyərinin mümkün səviyyəsini (aşağı salınma ehtiyatları nəzərə alınmaqla) göstərir.

Kapitalın rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsi ehtiyatları isə aşağıdakı düstur vasitəsi ilə hesablanıla və qiymətləndirilə bilər:

$$E \uparrow R_k = R_m - R_f = \frac{M_{bf} + E \uparrow M_b}{K_{lf} - E \downarrow K_L + K_{L\mathcal{A}}} \times 100 - P_f$$

Burada, $E \uparrow M_b$ - balans mənfəətinin mütləq məbləğinin artırılması ehtiyatlarını, $E \downarrow K_L$ - kapitalın dövrünün və dövriyyəsinin sürətləndirilməsi hesabına avans edilmiş kapitalın məbləğinin azaldılması ehtiyatlarını, $K_{L\mathcal{A}}$ – isə mənfəətin tam istifadəsi üçün tələb olunan əsas və dövriyyə kapitalının əlavə məbləğini göstərir.

Beləliklə, aparılan nəzəri və praktiki təhlildən göründüyü kimi, mənfəət müəssisənin (firmanın) iqtisadi və sosial inkişafının, investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin, cari məsrəflərin ödənilməsinin, maliyyə qoyuluşlarının optimal variantlarının qəbul edilməsinin və həyata keçirilməsinin başlıca maliyyələşdirmə mənbəyi və eləcə də təsərrüfat subyektlərinin ödəmə qabiliyyətinin, dövlətin və əhəlinin gəlirlərinin çoxaldılmasının əsas bazası sayılmaqla, onun artırılması ehtiyatlarının yuxarıda müəyyən olunmuş qaydada sistemləşdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu zaman mənfəət və

rentabelliyn səviyyəsinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının hesablanması, onun mütləq məbləğinin dəyişməsinə təsir göstərən qiymət, kommersiya və maliyyə amillərinin, eləcə də digər subyektiv faktorların təsirinin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi obyektiv zərurətə çevrilir. Lakin, müəssisənin istehsal, təsərrüfat və kommersiya fəaliyyətinin son nəticələrini xarakterizə edən göstəricilərin sayının çoxluğu onların sistem halında nəzərdən keçirilməsini çətinləşdirir. Göstəricilərin mahiyyətindəki fərq və maliyyə hesabatından istifadə edənlərin müxtəlifliyi təhlil üçün zəruri olan iqtisadi parametrlərin seçilməsində müəyyən anlaşılmazlıq yaradır. Məsələn, firmanın, səhmdar cəmiyyətinin və s. rəhbərliyini əldə edilmiş mənfəətin mütləq məbləği, onun strukturu və səviyyəsinin dəyişməsinə təsir göstərən amillər düşündürürsə, vergi müfəttişliyini balans mənfəətinin bütün tərkib elementləri maraqlandırır. Ona görə də bazar münasibətləri şəraitində mənfəətin tərkib elementlərinin təhlili abstrakt yox, konkret xarakter daşıyır. Bu da təsisçilərə, səhmdarlara və sahibkarlara öz fəaliyyətini bütün istiqamətlərdə aktivləşdirməyə imkan verir.

NƏTİCƏ

Dissertasiya işində aparılmış tədqiqatın yekunlarını ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələri çıxarmaq və müəyyən edilmiş nöqsan və çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün aşağıdakı təkliflər paketini vermək olar:

1. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyətdə olan müəssisələrdə məhsul (iş və xidmətlər) istehsalının zərərsizliyi onların fəaliyyətlərinin davam etdirilməsi, genişləndirilməsi, istehsal prosesinin dəyişdirilməsi, müflisləşməsi və xüsusi vəsaitin azalmasının qarşısının alınması üçün zəruri şərtidir. Bu səbəbdən də sahibkarlar məhsul, iş və xidmətlər istehsalına başlamazdan. Malalanlarla müqavilə bağlamazdan, sifarişlər qəbul etməkdən, habelə buna planı tərtib etməzdən əvvəl, həmçinin daxili və xarici baxarlarda manatın məzənnəsi dəyişdikcə, həm bütüvlükdə məhsul, iş və xidmətlər istehsalının, həm də ayrı-ayrı məhsul çeşidləri üzrə istehsalın zərərsizliyini təyin etməlidir.

2. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində, bazarın tələbindən, daxili və xaridi bazarlarda tüğyan edən situasiyalardan asılı olaraq istehsalın mənfəətliyini təmin edən üsulların axtarılıb tapılması idarəetmənin aktual problemlərindən biridir.

3. Bazarın formalaşması və onun nizamlanması metodlarının hazırlanması bazar elementlərinin – tələbat və qiymətlərin qarşılıqlı asılılığını və əlaqələrini aşkar edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu sistemin hər bir elementi hər an dəyişilir və istehsal, məsrəflər və gəlirlərdən asılı olur. Müəssisələrdə istehsalın zərərsizliyinin təhlili istehsalın həcmnin satışdan alınan gəlirin, xərclərin və xalis mənfəətin dəyişilməsi arasında asılılığı öyrənmək məqsədilə aparılır. Bu halda məhsul buraxılışının təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir. Çünki, bu təhlil müəssisə rəhbərliyinə istehsalın həcmnin kritik (ölü) nöqtəsini təyin etməyə imkan verir. Məhsul satışından bütün gəlir həmin məhsulun istehsal məsrəflərinə bərabər halda kritik nöqtə hesab olunur.

4. Müəssisədə istehsalın zərərsizliyinin təhlili qısa bir zaman ərzində satışın həcmi, xərclər və mənfəət arasında asılılığını təyin etməyə imkan verir. Təhlilin

nəticələrinə istinad etməklə tövsiyələr hazırlanan dövr həmin dövrdə müəssisədə mövcud olan istehsal gücü ilə məhdudlaşır. Beynəlxalq praktikada, xüsusilə də qərb ölkələrinin təcrübəsində istehsalın həcmnin kritik nöqtəsini təyin etmək üçün tənlik (bərabərləşdirmə), marjinal gəlir və qrafikə metodlarından istifadə edilir. Qrafika metodu Qərb ölkələrində zərərsizlik nöqtəsinin, mənfəətliliyinin təyin edilməsində, habelə mənfəət daimi və dəyişən xərclərin, qiymətlərin, satışın həminin dəyişilməsinin təsirinin hesablanmasında ən çox istifadə olunan metodlardan biridir. Bu metod reallaşdırılan məhsula aid xərc və gəlirlərə, zərərsizlik nöqtəsi və mənfəətə, reallaşan məhsulun həcminə dair göstərişlərin əyaniliyini təmin etməklə yanaşı, qarşılıqlı əlaqələri və asılılıqları əyani surətdə təsvirə dir (qrafiklərin köməyi ilə). Bu metoda kritik nöqtənin təyin edilməsinə dair qrafikləri quran zaman iqtisadi və mühasibat modellərindən istifadə edilir.

5. İstehsala məsrəflərin və mənfəətin xarakterinə dair iqtisadi model müəssisədə artım tempi ilə buraxılan məhsulun nə miqdarda və hansı şəraitdə reallaşdırılmasının mümkünsüzlüyünü ifadə edir. bu modelin köməyi ilə qiymətlərin aşağı enməsinin satışın həcmnin artırılmasına, nəticə etibarilə istehsalın həcmnin çoxaldılmasına təsirini təyin etmək mümkün olur.

6. İqtisadi model əsas etibarilə istehsalın həcmi artan və azalan hallarda dəyişən xərclərin hərəkətini şərh edir. iqtisadçılar təsirin iki növünü bir-birindən ayırır: miqyası artan və məxfi effektləri. Miqyası artan effektində istehsalın aşağı templərində məhsul vaidinə dəyişən xərclərin yüksək olmasını və istehsalın effektiv səviyyəsində tarazlaşmasını göstərir. Miqyasın mənfəi effektində resursların çatışmamazlığı və böhran situasiyaları nəticəsində məhsul vahidinə dəyişən xərclərin effektiv səviyyədən çox kəskin surətdə artmasını göstərir.

7. Real şəraitdə məsrəflərin xarakteri (həcmi) ancaq istehsalın fiziki həcmindən asılı olur. Xərclərin həcminə xammal, material üçün qiymətlər, əmək məhsuldarlığı, iqtisadi böhranlar və s. amillər də təsir göstərir. Buna görə də mənfəətin, məsrəflərin və istehsalın həcmnin təhlilində hesablamaların dəqiqliyini məhdudlaşdıran ehtimallardan da istifadə olunur. Bunlar aşağıdakılardır: Cəmi

məsrəflər və məhsul satışından gəlirlər ciddi müəyyən edilmiş və xətti hesab olunur; Bütün məsrəflər dəyişən və sabit xərclərə bölünür.

Sabit (daimi) xərclər istehsalın tədqiq olunan sadə həcmindən asılı olaraq dəyişilir; Sabit xərclər istehsalın tədqiq olunan həcminə birbaşa proporsional olur; məhsulun satış qiyməti dəyişməz qalır; istehsalatda istifadə olunan material və xidmətlər üçün qiymətlər dəyişikliklər; Struktur irəliləmələr olmur; istehsalın həcmi satışın həcminə bərabər olur, yaxud reallaşdırılmayan məhsulun hesabat dövrünün əvvəlinə və sonuna qalıqları cüzi olur.

8. Müasir dövrdə mənfəət müəssisənin (firmanın) öz xərcini ödəməsi və əlavə gəlir əldə etməsi prosesi, təsərrüfat subyektlərinin istehsal, investisiya, kommersiya və maliyyə fəaliyyətinin yekun nəticə göstəricisi olmaqla, iqtisadiyyatda baş verən keyfiyyət dəyişikliklərini özündə əks etdirir. Ona görə də, təcrübədə müəssisənin (firmanın) təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin kompleks təhlilinin mənfəət və rentabellikdən başlanılması məqsədəuyğun sayılır. Bazar münasibətləri şəraitində mənfəətin idarə olunması onun formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi prosesinin sistemli təhlili metodikasının işlənilib hazırlanmasını obyektiv zərurətə çevirir. Çünki, belə bir metodika həm daxili istifadəçilər və həm də vergi orqanları, kreditorlar və investorlar üçün vacib olmaqla, mənfəətin mütləq məbləğinin, təsisçilərin və səhmdarların gəlirlərinin artırılması üzrə müəssisənin potensial imkanını müəyyən etməyə və təsərrüfat subyektlərinin maliyyə «sağlamlığını» dəqiq proqnozlaşdırmağa imkan verir.

9. Mütərəqqi təsərrüfatçılıq formalarının inkişafı və bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq idarəetmənin ən mühüm funksiyalarından biri sayılan iqtisadi təhlilin vəzifələr kompleksi genişlənir, tədqiq edilən hadisə və proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi daha da mürəkkəbləşir, amilli (çoxamilli) təhlilin dəqiqliyinə və operativliyinə tələbat artır. Bu isə, öz növbəsində, maliyyə nəticələrinin iqtisadi təhlilinin mövcud metodikasının mühasibat uçotu və hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tələblərinə uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsini və ona yeni aspektlərin əlavə olunmasını tələb edir. qeyd etmək lazımdır ki, belə bir vəziyyət ilk növbədə müəssisənin maddi, əmək və maliyyə resurslarından istifadə

səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verən mənfəət və rentabellik göstəricilərinə aiddir. Çünki, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində mənfəət müəssisənin (firmanın) istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsində əsas keyfiyyət göstəricisi hesab olunur. Bundan başqa, müasir dövrdə mənfəət müəssisənin elmi-texniki, iqtisadi və sosial inkişafı üçün əsas vəsait mənbəyi rolunu oynayır. Göründüyü kimi, müxtəlif mülkiyyət münasibətləri şəraitində istehsalın inkişafının sürətləndirilməsi və onun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində mənfəət göstəricisi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu, hər şeydən əvvəl, bizim fikrimizcə, bazar münasibətlərini tənzimləyən iqtisadi qanunların fəaliyyəti ilə də bilavasitə əlaqədardır.

10. Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində mənfəət yalnız müəssisənin kommersiya fəaliyyətinin nəticələrindən deyil, eləcə də satılan məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərindən, satış qiymətindən, satışın həcmi və strukturundan, istehsal olunmuş məhsulun keyfiyyətindən, material resurslarının bazar qiymətlərindən də asılıdır. Ona görə də, mənfəəti yaradan amillərin düzgün müəyyən edilməsi və onların dəqiq təsnifatı iqtisadi təhlilin yeni metodikasının hazırlanması üçün nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Bu da, öz növbəsində bazar situasiyalarını nəzərə almaqla müəssisənin fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi sayılan mənfəətin dərinədən və hərtərəfli təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsini tələb edir.

11. Bazar münasibətlərinə keçid dövründə iqtisadiyyatda müəssisənin yeri tamamilə yeni parametrlər, funksiyalar baxımından təyin edilir. Onun fəaliyyətinin effektivliyi müəssisənin real iqtisadi müstəqilliyini, rəqabətə qabiliyyətini, daxili və xarici bazarlarda vəziyyətini təmin edən idarəetmə fəaliyyətindən bilavasitə asılıdır. Hal-hazırda müəssisələrdə aparılan mühasibat (maliyyə) uçotu idarəetmənin bütün mərhələlərində idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxslərin idarəetmə üçün tələb olunan strategiya və taktikanı hazırlamaq üçün lazım olan informasiyanı verə bilmir.

12. Müasir dövrdə müəssisə istehsal etdiyi məhsula, gördüyü işlərə, göstəriləndiyi xidmətlərə tələbatı, habelə istehsalat və sosial inkişafının təmin

edilməsi, onun işçilərin şəxsi gəlirlərinin yüksəldilməsi zərurətini nəzərə alaraq öz fəaliyyətini planlaşdırır və inkişaf perspektivlərini müəyyən edir. bütün bunlar idarəetmə qərarları hazırlamaq və icra etməklə tənzimlənir. Sahibkarlıq fəaliyyətində idarəetmə qərarları plan, normativ, texnoloji, uçot və analitik informasiyalardan istifadə etməklə aparılan təhlilin nəticələrinə istinad etməklə hazırlandıqda daha təsirli, icra mexanizmi isə asan olur. İdarəetmə qərarlarının yerinə yetirilməsinə nəzarət və işlərin gedişatı zamanı onların tənzimlənməsi operativ uçot məlumatlarını müvafiq plan, normativ məlumatları ilə təmin edilir. Müəssisənin gələcək inkişafının planlaşdırılması və koordinasiya edilməsi də uçot informasiyası əsasında xüsusi təhlil üsullarının köməyi ilə aparılan analitik hesablamalara əsaslanır. Deməli, bazar münasibətləri şəraitində idarəetmənin təkmilləşdirilməsində, eləcə də həm sahibkarların həm də dövlətin mənafeyi baxımından tamamilə yenidən qurulması idarəetmə təhlilinin təşkilini, təhlilin təşkili isə onu lazım olan informasiya ilə təmin edən idarəetmə uçotu təşkili və aparılmasını tələb edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2004-cü il
2. «Audit xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 1994-cü il
3. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. 2008-ci il. Əlavə və dəyişikliklərlə.
4. «Azərbaycan Respublikasının /mək məcəlləsi». 1999-cu il. Əlavə dəyişikliklərlə.
5. «Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi». 1999-cu il
6. Mühasibat işi. Normativ sənədlər toplusu. 2007-ci il. 1 dekabr. 2007-ci ilədək əlavələr və dəyişikliklərlə.
7. «Daxili audit haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2007-ci il
8. «2005-2008-ci illərdə Milli mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi üzrə Proqramın təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 18 iyul 2005-ci il Qərarı
9. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 27 iyun 2001-ci il tarixli «Dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi qaydaları haqqında Təlimat»
10. Анализ экономики: Страна, рынок, фирма / под ред. проф. В.Е.Рыбалкина, М.: «МО», 1999
11. Абрютина М.С., Грачева А.В. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия. М, ДИС. 1998
12. Анализ хозяйственной деятельности в промышленности / под ред. В.И.Стражева. Мн. Выш.шк. 1998
13. Артемко М.С., Беллендир М.В. Финансовый анализ. М: ДИС, 1999
14. Балабанов И.Т. Финансовый анализ и планирование хозяйствующего субъекта. Финансы и статистика, 2001

15. Баканов М.И., Шеремет А.д. Теория экономического анализа. М. Финансы и статистика. 2001
16. Ковалев В.В. Финансовый анализ: Управление капиталом. Выбор инвестиций. Анализ отчетности. М, Финансы и статистика, 1999
17. Малькова Т.М. теория и практика международного бухгалтерского учета. Санкт-Петербург, бизнес-пресс, 2001
18. Негашев Е.В. Анализ финансов предприятия в условиях рынка. Минск, Выш.шк. 1997
19. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Минск, Выш.шк. 2001
20. Управленческий учет (Под ред. А.Д.Шеремета) М, ИД ФБК ПРЕСС, 1999
21. Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. методика финансового анализа. М. ИНФРА-М, 1996
22. Экономика предприятия (под ред. В.П.Грузикова), М.ЮНИТИ, 1998
23. Бухгалтерский учет (под редакцией П.С.Безрукиз), М.: Финансы и статистика, 2002
24. Баканов М.И., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. М.: Финансы и статистика, 1998
25. Бороненкова С.А., Маслова Л.Н., Крылов С.И. Финансовый анализ предприятия. Екатеринбург. УГУ, 1997
26. Зудилин А.Л. Анализ хозяйственной деятельности предприятий развитых капиталистических стран. Учебное пособие. М.: РУДН, 1995
27. Панков Д.А. Бухгалтерский учет и анализ в зарубежных странах. М.Н.Экоперспектива, 1998
28. Русак Н.А., Русак В.А. Финансовый анализ субъекта хозяйствования. Мн.: Выш.шк. 1997
- 29.